

ר' בנימין הירש ז"ל

רשומות ופרקי זכרונות לקורות בית הירש ואויערבך
ומקצת אנשי ק"ק הלברשטאט

חיברם

ד"ר יוסף הירש

ירושלים שנת תשי"ח

PRINTED IN PALESTINE

הספר נסדר ונתקן בבית המלאכה של הוצאת ספרי תרשיש [ד"ר משה שפיצר],
ונדפס בדפוס ירושלים בע"מ, כולם בירושלים, בחודש כסלו תש"ח

תוכן הענינים

ד"ר יוסף הירש זכרונו לברכה (מאת יוסף הירש), עמ' ז - הקדמת המחבר, עמ' יב

פתיחה : ק"ק האלברשטאט, עמ' יג

המשפחה הירש : אבות אבותי, עמ' כא - סבי יוסף הירש ואחיו, עמ' כה - אבי ר' בנימין הירש ז"ל, עמ' כז - מזכרונות הרמן שוואב על בנימין הירש וביתו, עמ' מז אהרון הירש, עמ' מט - גבריאל הירש, עמ' נד - אברהם הירש (מאת בנו מנקו מקם הירש), עמ' נו - אמיל יצחק הירש, עמ' נט

הרבנים בני משפחת אויערבך : הרב ד"ר צבי בנימין אויערבך (מאת ד"ר משה אויערבך), עמ' סג - הרב ד"ר אביעזרי זליג אויערבך (מאת ד"ר משה אויערבך), עמ' סו - הרב ד"ר יצחק אויערבך (מאת ד"ר הירש אויערבך), עמ' סט

רבני הקלאוס : הרב שלמה כהן, עמ' עג - הרב יוסף נאבעל (ע"פ ה.שוואב), עמ' עה

המשפחה בער (מאת הרמן שוואב, תרגמה מגרמנית הילני בארט) : האבות, עמ' עז - דור אחד, עמ' עח - דור שני, עמ' עט

נספח : דמויות מוזרות : גלגולי אישה, עמ' פג - דודתי הנכנ, עמ' פד - האחים דמויער, עמ' פו - מר פליישויער, שוחט ושמש, עמ' פח - מלון הכטלנים, עמ' צ

רשימת התמונות : המחבר, ד"ר יוסף הירש, מול עמ' ח - הכניסה ל'אבטסהוף', מול עמ' טז - ביתה של המשפחה הירש, מול עמ' יז - ר' בנימין הירש, מול עמ' ס ר' בנימין הירש ויוליה אשתו, מול עמ' מח - מבני משפחת הירש : אהרון, גבריאל עם אשתו בילה-ברטה, אברהם ואמיל-יצחק, מול עמ' מט - בית הכנסת הגדול, הספריה של הקלאוס, הרב צבי בנימין אויערבך ואשתו לאה, בין העמודים סד וסה

אילן-היהם של המשפחה הירש-גומפרכט-געטינגן בסוף הספר

ד"ר יוסף הירש זכרונו לברכה

חיבור זה הוא פרי עבודתו של ד"ר יוסף הירש, את רובו חיבר בעצמו, בשפת העברית דווקא. פרקים אחדים נתחכרו ביזמתו על ידי אחרים מבני משפחתו. היה בדעתו להקים בחיבור זה מצבת זכרון למשפחתו ולקהילה היהודית בעיר מולדתו הלבפשטאט. יד הגורל מנעה בעד הופעתו בימי חייו. לכן קיבלו עליהם אלמנתו שרלוטה וד"ר י.י. רבלין, ידיד המנוח, את סידור החומר. חובה נעימה היא לי, לכן אחותו של המנוח, להביע לד"ר רבלין את תודת משפחתנו על טרחתו.

ד"ר יוסף הירש נולד ב-1876. 31. 1. בהלבפשטאט לאביו בנימין ולאמו יוליה מבית אויערבך. המסורת היהודית היתה הקו שקבע את הנוכו. הוא למד שש שנים בבית הספר היהודי של עירו ועבר אחרי זה לגמנסיון ההומניסטי. עם גמר לימודיו בגימנסיון בחר לו את חכמת הרפואה למקצוע, ולמד באוניברסיטאות של וירצבורג, מינכן וברלין. בראשית לימודיו הצטרף לאגודת הסטודנטים היהודית ק"ק. אחרי גמר הבחינות החליט להתמחות כמקצוע הגינקולוגיה והיה במשך כמה שנים רופא עוזר בבית החולים של הפרופסור לנדאו המפורסם. בשנת 1903 התחיל את עבודתו כרופא עצמאי בברלין. אוירת המסורת היהודית לא נתנה סיפוק רוחני שלם לסטודנט ולרופא הצעיר, ומתוך כך הלך חלוקי דעות עם בית-הוריו האהוב עליו; אבל אחרי זמן מה, משהתבגר יותר, נתקבל על ידי הוריו בחיבה, והגיעו לידי הבנה הדדית. בשנת 1903 נשא את שרלוטה לזונכרג לו לאשה. היא היתה לו חברה נאמנה, עזר כנגדו כל הימים מבחינה רוחנית ואנושית. בשנת 1906 נולדה להם הבת היחידה לילי. בינתיים התרחבה עבודתו הרפואית יותר ויותר, והוא רכש לו במרוצת הימים שם נכבד בתור רופא נשים ומילד. במלחמת העולם הראשונה פעל בהצלחה מרובה בשדה החירורגיה המלחמתית. בשנים 1919 עד 1933 היה מנהל המחלקה הגינקולוגית של בית החולים ממעם הקהילה עדה ישראל' בברלין. בשנת

1926 הקים כברלין בית חולים פרטי והשתתף באופן פעיל במכון הראדיום כברלין. במשך כל השנים חיבר מאמרים מקצועיים אשר רשימתם ניתנת בהערה*. בשנת 1928 נולד נכדו היחיד בנימין, שנעשה לו מרכז חייו. בשנים 1916 עד 1933 עסק מחוץ למקצועו באופן פעיל ורבגוני בעבודה יהודית צבורית. הוא תפס מקום בולט בלשכת 'כני ברית' בקהילה היהודית כברלין ובמפעלי העזרה הסוציאלית. באופן מיוחד התעניין בבית-האמהות של לשכת 'כני ברית'. בשנים האחרונות של ישיבתו כברלין נסע פעמים למרחקים; ב-1930 לרוסיה הסובייטית, וב-1931 לארץ-ישראל. משעלה הימלר לשלטון הוברר לו מיד, שאין ביכלתו לפעול עוד כל פעולה מועילה בגרמניה. הכרתו היהודית הראתה לו את הדרך היחידה לפעולה פוריה, ובקיץ 1933 עלה לירושלים. אחרי זמן קצר נתמנה מנהל המחלקה הגינקולוגית של בית החולים 'ביקור חולים', המוסד הרפואי הומיך ביותר בירושלים, ואותה ניהל עד שנת 1945. כמקודם כברלין כן משכו אותו גם כאן החיים הצבוריים היהודיים, שבהם מצא את מקומו. במרכז התענינותו היו 'לשכת כני ברית', הקהילה 'אמת ואמונה' של הרב ד"ר וילהלם וכמה מוסדות תרבותיים וסוציאליים אחרים. במשך זמן קצר למד את השפה העברית על בוריה, וכעבור שנים אחדות היה לאישיות ידועה ומקובלת בירושלים העברית. בשנת 1938 נגעה בו יד הגורל. כתו שעלתה ארצה יחד אתו נסתלקה בדמי ימיה. ב-31.1.1946 חגג את יום הולדתו השבעים, כאיש בריא בגופו וברוחו, וחוגים רחבים השתמשו בהזדמנות זו להראות לו את חיבתם. בסוף שנת 1946 תקפה אותו מחלה אנושה ששמה קץ לחייו המבורכים ב-11.4.1947. באותו יום הלך לעולמו אחד מטובי ירושלים העברית והישוב כלו.

זוהי מסגרת חייה החיצונית של אישיות יוצאת מן הכלל, רבגונית והרמונית גם יחד. עושרו הפנימי של ד"ר יוסף הירש אצל משפחו על כל האנשים שכאו אתו כמגע. הוא משך את לב כולם, וכולם חיבבו אותו. כדי לתאר במה ואיך השפיע על זולתו,

* Über die syphilitische Erkrankung der Lunge — Frauenheilkunde und Zahnheilkunde in ihren gegenseitigen Beziehungen — Die physiologische Gewichtsabnahme des Neugeborenen — Über die medikamentöse Behandlung des Wochenbettfiebers mit Silberpräparaten — Über die Behandlung des Wochenbettfiebers mit einem Silberarsenpräparat Argatexyl — Schwangerschaft nach künstlicher Befruchtung — Über die Behandlung von Störungen der inneren Sekretion der Ovarien mit Glanduoviv Extract, ovariale — Über die Anwendung der Hypophysenextrakte in der Geburtshilfe und Gynäkologie — Praktische Ergebnisse über Geburtshilfe — Radium-Chirurgie des Brustkrebses — Verminderung der Zahl der Totgeburten und Todesfälle in den ersten acht Lebenstagen durch Fortschritte der Geburtshilfe, besonders durch Kaiserschnitte — Die Serumbehandlung (Streptoserin) entzündender Erkrankungen des weiblichen Genitalapparates, besonders der Parametritis — The Radio Surgical Treatment of Carcinoma of the Breast — Hydramnios and its Treatment

ואלה התיבורים שנתחברו בידי האסיסטנטים של ד"ר י. הירש בבית החולים היהודי כברלין: Dr. Gluskinos, Schambeinschnitt oder Kaiserschnitt, Historische Studie — Dr. Anfänger, Spontanruptur eines Ovarialkarzinoms mit starker Blutung in der Bauchhöhle — Dr. Grünstein, Vier Fälle von geplatzen Corpus luteum-Cysten

ד"ר יוסף הירש

הנני לצייר אותו ביחסיו לאחרים כבן אדם, כרופא, כקרוב, כידיד, כיהודי. מתוך כך יתברר שכל תכונותיו נבעו ממקור אחד, ושפעולותיו ככל התחומים היו פרי אישיות, שהיתה רבגונית באמת.

ד"ר יוסף הירש היה איש אמתי, פשוט וטוב לב. היה בעל הומור נעים בלי שום עיקץ. שכלו הרב ושאיפתו להרחבת דעתו היו בעצם הופעות לזויו של אישיותו. מקור אופיו היתה עדינות לב היוצאת מן הכלל. שאיפתו למדע ולהשכלה היו לו אמצעים למטרה. לא אהב תורה רק לשמה; אהבת האדם היתה מגמתו. אהב את החיים וידע ליהנות מן החיים באופן תרבותי. כן אהב את בני אדם, והם ראו בו את הידיד ואת היועץ.

כרופא העריכו אותו חבריו וחוליו בגלל עצתו ונסיגתו הגדול. מחלת החולה לא היתה לו ענין מדעי בלבד, תפקיר מקצועי שיש לפתור אותו. הטיפול בחולה היה לו בראש וראשונה תפקיד אנושי. מקרה רציני נגע עד צפור נפשו. הוא רכש לו את אמונם וחיבתם של החולים אשר הכירו את נכונותו למסירות נפש ללא כל גבול. המקצוע של מילד היה קרוב ללבו של ד"ר הירש שהתוהם כתיוב לחיים ואהב את בני האדם. לכן הצלחתו במקצוע זה היתה כאילו דבר טבעי.

כל מי שזכה להיות מבני משפחתו יכול להעיד על אהבתו הפעילה והתענינותו העמוקה כלפי כולם. החוג המשפחתי הטיל עליו התחייבויות, והוא קיבל אותן ברצון, והיה ליועץ לכל קרוביו. מי שהטרידתו דאגה ולא יכול היה לפתור את בעיותיו, ביקש את עצתו, והיא ניתנה לו ברצון ובחכמה. בשנים האחרונות היה הוא מרכז המשפחה שנשאה את עיניה אליו.

זכות מיוחדת היתה להיות מידידיו של ד"ר הירש. בזמן למודיו באוניברסיטה קשר קשרי ידידות נאמנה עם כמה מחבריו. הוא ראה בהם לוחמים למטרה משותפת וההכרה הזאת יצרה קשרים וידידות לכל ימי החיים.

גישתו ליהדות היתה מענינת ואופיינית. היא היתה מושרשת בקרבו מתוך החינוך המסורתי שקיבל בבית הוריו ומתוך הכרת התוכן הרוחני של היהדות שרכש לו בעצמו. מוצאו היהודי לא היה לו דבר של הגיון ולא דבר מלאכותי, אלא ענין נפשי פנימי וחלק בלתי נפרד של חיו. נדמה לי שיהדותו היתה בעצם צורה מיוחדת של הרגש האנושי שלו. הוא התענין באופן שווה בכל שמחי היהדות: במסורת הדתית, במסורות, בהיסטוריה, בשפה העברית ובמרע היהודי, וכן היתה התענינותו בשאלות השונות של ההווה היהודי רחבה במלוא מובן המלה. יהדותו היתה צירוף של כל היסודות החיוביים. קשרי ידידות מיוחדים קשרו אותו עם הרב ד"ר ליאו בָּק. בנין ארץ-ישראל משך את לבו יותר ויותר במשך הזמן, וכשהחליט לעוזב את

גרמניה, ידע בלי כל היסוס לאן ללכת, ובחר בארץ-ישראל מתוך הרגשה שכאן
ימצא מקום לנפשו. הוא ירש את הרעיון על דבר 'כלל ישראל' מאביו. ההתברלות
של חלק היהדות החרדית בגרמניה היתה זרה לרוחו ונלחם בה. ומוכן אפוא הדבר
מאליו, שבארץ-ישראל ניסה לגשר גשר על כל הפילוגים היום-יומיים, ומצא למשל
בנגוד לרוב היהודים עולי גרמניה את הדרך לשוב הישן. בארץ-ישראל, עם היותו
כבר כבן ששים, היה שוב לתלמיד. במסירות עצומה הקדיש את זמנו ללמוד השפה,
ההיסטוריה והתנ"ך. בית הכנסת הפך לו שוב גורם חשוב בחייו. בעיר הקודש הכיר
את קרקע המולדת של היהדות וזכה לראות את הקשר בין היהדות המסורתית
וערכים יהודיים חדשים, שדור יהודי חדש בעל הכרה לאומית שואף ליצור על קרקע
המולדת. אם מצא עכשיו את מנוחתו האחרונה במקום קדוש על הר הזיתים, יש
בזה חשיבות סמלית עמוקה לגבי האיש, היהודי אשר שאף תמיד לשלמות נפשית.
הוא בחר למצבתו המלים הפשוטות: עברי אנכי.
יהי זכר העברי הזה ברוך לכל בני דורו שחיבבו והעריצו אותו. יוסף הירש

ברצוני להקדים לספר תולדות משפחתנו מלים אחדות
שיש בהן כדי לשפוך אור מעט על תמונת מחמל נפשנו, בתנו
היחידה לילי-לאה אשר נאספה והיא בת שלושים שנה, כאילו
לא זכינו למתת-אלהים יקרה זו אלא לזמן קצוב. עוד משחר
מל ילדותה הצטיינה ביראת שמים עמוקה בשקידה על למודיה
ובכל מירה טובה. מן השמים חננוה כיפי תואר וכיפי מראה
ואף ברוב כשרונות. באלה קנתה לה את חלקה בעולמה, כשם
שזכה לכך גם אביה. יהי רצון שיוסיף בנימין בנה, הוא נכדנו
יחידנו, לגדול לתפארת זכר אמו. שארלוטה הירש

הקדמת המחבר

לכתחילה היה ברצוני לכתוב ספר על חיי אָבִי. ואולם בחקרי את חיי אבִי מצאתי חומר כה רב ועשיר, עד שלא יכולתי אלא להרחיב את הגבולות. עם זה הרגשתי כנפשי חובה לקשור בספר זה גם את תולדות משפחתי, ואף את דברי הימים של הקהילה הקדושה הלברשטאט שאבדה בימינו עם כל הקהילות בארץ אשכנז ומחוצה לה באירופה. למרות העובדה הזאת אני קורא את שם הספר הזה 'בנימין הירש ז"ל', היות והוא היה האישיות המרכזית כמשפחתנו ובקהילה הקדושה הלברשטאט, וידוע לתהילה בכל יהדות גרמניה וכל ארצות אירופה. שמעו יצא גם באמריקה, באוסטראליה ובכל המקומות אשר לשם בא הוא בעצמו או שלח את בני משפחתו, שהשתדלו ללכת בעקבות מורם. לצדו עמדה אמי, יוליה (ירלה), בת ר' צבי בנימין אויערבך, רב בהלברשטאט, שנודע על שם ספרו ככנוי 'נחל אשכול'. לאחר מות אמי נמצאו בארנק שורות אלו: "אני חפצה שבמצבתי לא יהיה כתוב אלא כואת: "הייתי בת הרב צבי בנימין אויערבך ואשתו של בנימין הירש" — וכך עשינו.

פתיחה : ק"ק הלברשטאט

כשבאים לתאר את אישיותו של בן-אדם, יש לתאר קודם כל את סביבתו כדי שיבינו הקוראים את הפסיפס המגוון של אופיו. ואי אפשר להכין את אופיו של בנימין הירש בלי להכיר את תולדותיה של ק"ק הלברשטאט, אמנם כי נפשו היתה קשורה בק"ק הלברשטאט וגם חברי הקהילה היו קשורים בנפשו. על תולדות ק"ק הלברשטאט יש ספרים הרבה, כגון ספרו של סבי רבי צבי בנימין אויעברך משנת 1866, 'תולדות ק"ק הלברשטאט', והספר של מכס קוילר (ברלין, 1927) 'יהודי הלברשטאט וסביבתה עד האמנציפציה'. בספרו של קורט צילנציגר : 'יהודים בכלכלה הגרמנית' מתאר פרק אחד את משפחת הירש, ובתוך הפרק הזה ניתנות ידיעות רבות על יהודי הלברשטאט. על-כל-פנים הספר היסודי הוא הספר של סבי השואב מתעודות העירייה של הלברשטאט או מתעודות הממשלה ההגמונית או הממשלה הפרוסית ובעיקר העיקרים מתוך הארכיון של הקהילה, מספרי זכרונות של הקהילה, מכתובות המצבות של בית-העולם הישן בהלברשטאט, אַם פֿרָגאַ 3, וביחוד מהספר של שמואל הקָשָׁר מאלטונה שכתב 'ספר מעשיות' כתוספת לספר 'צמח דוד'. חומר חשוב מכיל קונטרס הזכרת הנשמות של הקלאוס, שהדפיס יוסף מייזל בצירוף הערות ב'רשומות', סדרה חדשה, כרך ג' (ת"א תש"ז), עמ' 181-205. כמה מאישיה החשובים והמענינים של הקהילה בסוף המאה שעברה מתוארים גם ב'זכרונות של יקה' לם. גרונימן, ת"א תש"ז.

אף על פי שצבי בנימין אויעברך השתדל להביא בתולדות ק"ק הלברשטאט רק דברים המיוסדים בהיסטוריה, מוכרח היה החוקר לספר גם דברים לפי אנדות ולפי סיפורים שנמסרו בעל-פה. תמיד נמצא באנדות האלו גרעין של אמת. הלברשטאט היתה עיר קטנה בגרמניה התיכונה, בערך 180 ק"מ דרומית-מערבית מברלין, במרחק של 3 שעות ברכבת. בעיר הקטנה הזאת ישבו באחרית המאה הי"ט כ-50 000 נפש, ומספר

היהודים כיניהם היה 700 בערך. לפי האגדה נוסדה הלברשטאט בשנת 800 בערך תחת שלטונו של הקיסר קארולוס הגדול. אמתה של אנדה זו מוטלת כספק. כנראה באו היהודים לעיר זו זמן קצר אחר היוסדה. עובדה היא שבכנסיה אחת, אשר בנינה נגמר בשנת 1147, נמצאו אבנים עם כתובות עבריות ועל אחת מהן הפסוק: "אשרי אדם שיצא ונפטר בשם טוב מהעולם". ותחת הפסוק שם יהודי שאי אפשר לפענחו. קרוב לודאי שהאבן הזאת ואבנים דומות לה נלקחו מכית קברות ומכית כנסת שזמנם קדם לזמן ההוא. ודבר זה מוכיח שיהודים ישבו בהלברשטאט כבר לפני התאריך הנ"ל. קל להבין מדוע הגרו היהודים להלברשטאט. מצד אחד בגלל דרך המלך המוליכה ממערב דרך הרי תְּרֶץ עד סמוך להלברשטאט, ומצד שני בגלל המתכת הנמצאה בהרי הריץ. הוכחה לאמתותה של הדעה הזאת משמשת העובדה שעד זמננו היו בהלברשטאט סוחרים יהודים ופירקות יהודיות שעסקו בסחר מתכת. יהודי הלברשטאט היו לעתים חכופות עשירים מאד, אבל מזמן לזמן קם שלטון אנטישמי וגרש את היהודים. עד סוף מלחמת שלושים השנה היה השלטון בירי ההגמוניה. בשנת 1261 נתן אפיסקופוס אחד אגרת־חרות בקראו ליהודים בשם Kammerknechte. כאגרת כחוב בנוגע למשפט היהודים: אלה ישפטו כבראשונה לפי דיני המדינה בתנאי שיהודים ימלאו את השרותים המגיעים והקבועים להגמוניה. בספר המעשיות של ק"ק הלברשטאט מסופר שבשנת 1287 גורשו יהודי הַלְה ע"י השלטונות והם הגרו כרוכם להלברשטאט ולערים אחרות בתוך הרי הריץ. במאה הי"ד נגזרו נזרות אנטישמיות, כנראה מחמת מחסור בכסף של ההגמון בזמן הזה. הוא סכר את היהודים לעירית הלברשטאט והיא חקקה חוקים רעים נגד היהודים. כך למשל נאסר כל מגע בין יהודים ובין נוצרים, מתוך הסתייגות — וזה מענין מאד — שרופאים יהודיים יטפלו בנוצרים. כחוקה אחת נאמר שאסור ליהודים להתחתן בלי רשיון של העיריה, ורק לבן אחד ולבת אחת של המשפחה נתנת הרשות לשבת בהלברשטאט. מורה חוקה אחת האוסרת על יהודים לקנות ילדים נוצריים. אין להעלות על הדעת שהיהודים רצו פעם לקנות ילדים נוצרים. יש כאן כנראה בלבול עם הצוענים. בשנת 1408 היתה רעידת אדמה גדולה ובקשר עם זה הפקירו ההגמון והעיריה את היהודים. הרבנים הגדולים הכריזו חרם על הישיבה בהלברשטאט והיהודים הגרו לנורדהאוזן. בכל זאת שבו יהודי הלברשטאט, כנראה בסוף המאה הט"ז, אולי בגלל הסכויים למסחר ואולי בגלל הבטחות ההגמון שהכיר שהיהודים מביאים תועלת לשלטונות ולערים. צודק פרופ' סומבארט באמרו שבימי הבינים היו היהודים כספוג סופג עושר שסוחטים אותו מזמן לזמן. כן אנו קוראים שבשנת 1590 החרים ההגמון היינריך יוליוס את כל רכוש היהודים ונתן אותו, כמסופר,

לילדים של תושבי הלברשטאט. אף על פי שאין זאת אלא אנדה, יש שיר ידוע ככל גרמניה המהלל את ההגמון הזה כאוהב ילדים:

Buko von Halberstadt / Bring unserm Kindlein wat

כסוף ימי חייו עשה אותו ההגמון חסד ליהודים והתיר להם לבנות בית-כנסת שעמד על תלו עד שנת 1669. אם היהודים קיבלו בחזרה את כספם או אם קיבלו את הכסף לבנין ממקור אחר, לא ידוע. כנראה הוסתו הנוצרים נגד היהודים בסיבת אסונות טבעיים כגון רעידת אדמה ומגפה. בזמן הזה ציץ המנהג שליהודים נמצאו שתדלנים שהיה מחובתם לקשור קשרים בין היהודים לבין השלמונות. מנהלי הקהילות נבחרו באותה תקופה לפי חוקים שנקבעו על ידי השלמונות, אבל השתדלן לא היה תמיד יושב-הראש של הקהילה ולא המיר רב הקהילה, אלא כן-אדם שהיו לו קשרים טובים עם המלך או עם ההגמון ע"י השפעתו הכלכלית. מלחמת שלושים השנה לא השפיעה לרעה על יהודי הלברשטאט כמו שהשפיעה על היהודים בערים אחרות בגרמניה; להפך, כנראה התעשרו היהודים באיזור הלברשטאט בזמן הזה ביותר. שתדלנים ידועים היו רבי זימליין ורבי יעקב בן ישראל נפתלי. לאחר מלחמת שלושים השנה הועברה הלברשטאט בחוזה השלום הווסטפאלי לשלטונה של בראנדנבורג. בזמן הראשון לא היו השליטים מבית הוהנצולרן שונאי יהודים ככזמן מאוחר יותר. בארכיון של ק"ק הלברשטאט נמצא כתב-חסות משנת 1652, כתוב על קלף, שראיתי בעיני. פרידריך זילהלם, הידוע כ'הנסיך-הבוחר הגדול', כתב באגרת זו, שהוא רוצה שהיהודים יגורו בהלברשטאט בשלום, ללא שנאה מצד שלטון העיריה וללא שנאה מצד הנוצרים. כי נוכח, כך כתב הנסיך-הבוחר, שהיהודים הם רודפי שלום ומכירים עושר לכל תושבי הארץ. לפי אגרת זו היו באותו זמן 400 יהודים בעיר. למרות כל זאת ציוה ראש העיר הלברשטאט ב-18 במרס 1669 להרוס את בית-הכנסת. בארכיון ק"ק הלברשטאט היו שומרים פטיש גדול אשר עליו היה כתוב שבו נעשתה ההקשה הראשונה בשערו של בית-הכנסת, בדיוק כצהרים של היום הני"ל. יש לשער שהיהודים קנו אחר כך את הפטיש מהעיריה או ממקום אחר. לא ידוע המקום בו עמד בית-הכנסת ההוא, אבל יש בהלברשטאט רחוב בשם יאדין-שטראסי, ונדמה לי ששמו היה לפני יודן-שטראסי. לפני בית אחד ברחוב הזה עומדים שני עמודים מהודרים ביותר ואולי הם משרידי השער של בית-הכנסת ההרוס. לפי האגדה התרגו הנסיך הבוחר הגדול מאד בשמעו על הריסת בית-הכנסת וייתכן שרצה אף בכניו; אמנם רק בשנת 1692 התחילו לבנות את בית-הכנסת החדש, ובנינו נגמר רק ב-1712, בזכות הנדיב הגדול ברנד ליהמן. הוא בית-הכנסת המהודר והמפורסם של הלברשטאט, שעמד על תלו עד לימי היטלר. הכיפה הגדולה

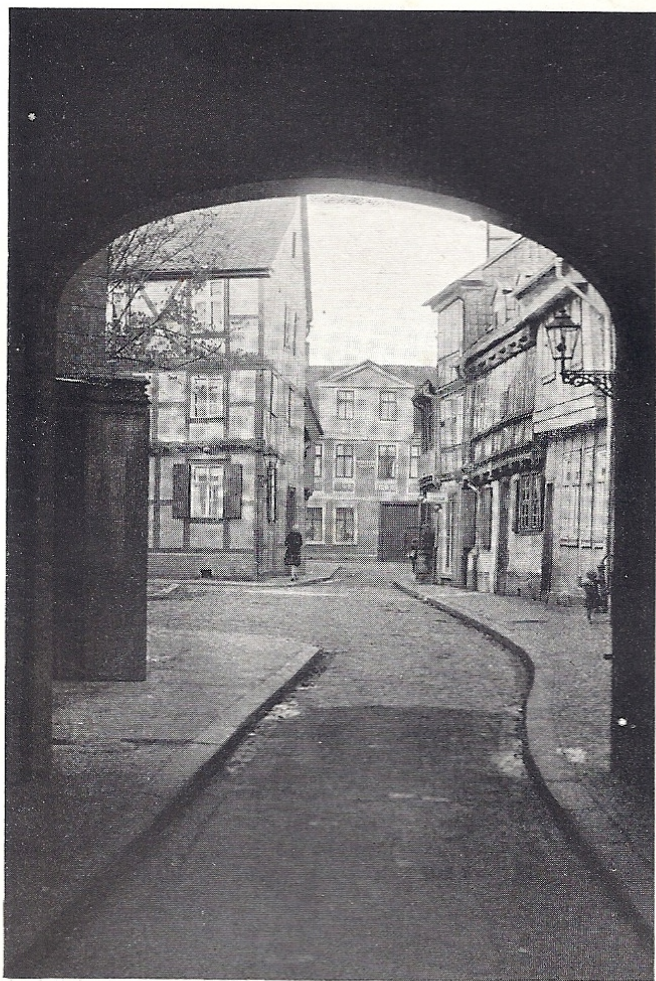
עשתה רושם כביר על כל המבקרים, ואת הפרוודור קישט כיוור יפה עשוי פלוי ושיש, נרבה מאת חברת המוהלים.

בסוף מאה זו ובראשית המאה הי"ח היה פרנסה של הקהילה יששכר בערמן סג"ל, הנקרא גם ברנר ליהמן. אין כאן המקום לתאר את האישיות ההיסטורית, אלא אני מסתפק למנות ראשי עובדות כרי להוכיח את חשיבותו המכרעת לחיי הקהילה. הוא נולד בהלברשטאט ביום כ"ד ניסן תכ"א (1661). אביו היה מלווה כספים, וכבנקאי עלה גם הכן לגדולה. שעתי באה בשנת 1697, כאשר אוגוסט החזק שליט סכסוניה התאמץ להיבחר מלך פולין. בחירה זו עלתה לו לאוגוסט בעשרה מיליון זהובים, ובערמן היה כנראה החשוב מבין הכנקאים שהמציאו לו את הסכום. גם להבא שרת את השלטון הסכסוני ואת אוגוסט כעין Oberhoffaktor, ובמלחמתו נגד שווידיה היה מצייד את הצבא הסכסוני. עסקיו העשירו את האיש מאד מאד, ובגללם הוענק לו התואר 'רזידנט (בא-כוח) המלכות הפולנית-סכסונית'.

סוכן-כסף זה בהכרח נעשה 'השתדלן הגדול' והתייצב בפני שרים להקל על חיי עמו. בהשתדלותו קיבלו יהודים רבים את זכות הישיבה בעיר מולדתו וכדריודן הכירה ואחרים גם בהאלה ובמאנדיבורג, הם היהודים הראשונים שהתישבו בשתי ערים אלו לאחר הגירוש בשנת 1493. רבה היתה גם השתדלות 'הרזידנט' בעד יהודי פולין שסכלו מאד מתוצאות גזירת ת"ח והרדיפות שלאחריה.

והשתדלן נעשה בהכרח נדיב, ותמך בתלמידי חכמים. לאחר שקיבל את רשיון המלוכה הקריב חמישים אלף טאלר להדפיס את כל התלמוד בפראנקפורט דאודרא (1697-1699) ואלפיים וחמש מאות טפסים, מחצית המהדרות, חילק חינם אין כסף לישיבות ולתלמידי חכמים נצרכים.

אך אין קץ לטובות שגמל לקהילת הלברשטאט. היא נאנקה מרה תחת העול של מסים וחובות, לכן קיבל על עצמו שלישי כל הוצאותיה, נדב מהונו לחינוך יתומים, והקים בתים רבים לאחר השרפות האיומות בשנים 1694 ו-1705. מאז 1669 לא היה בקהילה בית-כנסת. בערמן בנה את בית-הכנסת הגדול והמפואר, שתיאורו ניתן במקום אחר, ונשא ברוב הוצאות הבנייה והציוד. גם ה'קלאוס', היא בית המדרש בהלברשטאט, מיסודו היא. בערמן בנה את הבית, ובו בית-כנסת, ספריה, חדרי לימוד ודירות ל'רבני הקלאוס', הקציב לקהילה קרן של 6000 טאלר וקבע כי מן הרווחים שלה יש לכלכל בקביעות שלושה חכמים (בזמן מאוחר יותר היו רק שנים), שיגורו בקלאוס ועסקו בתורה כלי דאגת פרנסתם. מוסד זה התקיים למעלה ממאתיים שנה ומכע את חותמו על חיי הקהילה. נפתלי הירש געטינגן היה אחד מרבני הקלאוס,

הכניסה ל'אבטסהוף'
(שכונת הלבדשטאט בה גרה משפחת הירש)

בית המשפחה הירש

ומאו משפחת קשורה לה. לפי התקנות זקן משפחתנו הוא חבר בוועד הגבאים. אבי, בנימין הירש, תרם ביום הולדתו השבעים תרומה השוכה לקרן הקלאום, ולאחר האינפלוציה, כשהקרן אזלה, השתתפו כל בני המשפחה בקימום המוסד, שהיה קיים עוד בשנות היטלר הראשונות, והכנין לא ניזוק בהפצצות ועומד על תלו עד היום. ימי חייו האחרונים של בערמן נערכו. מחמת הלשנה נאסר חתנו, פאקטור בהאנובר, והוחזק חמש שנים בבית הכלא עד שהועמד לדין. הוא יצא זכאי, אך הפסיד את כל ממונו. המאורעות מעורפלות ולא נתבררו עדיין די צרכן, והן ערקרו גם את מעמדו של בערמן. הוא נפטר ביום כ"ב תמוז ת"צ (1730) ונקבר בהלברשטאט. זכרונו של 'פרנס ומנהיג' זה חי במחזרות של אנדות, ובקהילה אמרו את תהילתו, אף חפצי אומנות וכלי קדושה, כגון תבליט התנור שבקלאום המראה דגל משפחתו, פרוכות וספרי תורה בבית הכנסת והכתובת היפה בשני צדי הארון. קונטרס הזכרת הנשמות מכיל שיר לכבודו המשבח את פעולותיו של שתדלן גדול זה.

גם אחרי מותו של יששכר בערמן זכתה הלברשטאט לפרנסים ולרבנים מובהקים ובמשך המאה הי"ח הם הרימו את קרן הקהילה ואף שיפרו את מצבה הכלכלי. בתחילת המאה הי"ח היא היתה הגדולה ככל קהילות פרוסיה, ובה 639 נפש; וגורם עיקרי לפריחתה היה המסחר במתכות, בנחושת עופרת וכסף, שנמצאו בהרי ההרין, ולהם נודעה חשיבות יתרה לפני עלייתה של התעשייה הכבדה במאה הי"ט. תקופת ההשכלה ושיאיפות לאמנציפאציה נתנו אותותיה בסוף המאה. בהשפעת הרעיונות החדשות יסד בשנת 1795 הירש יצחק בורכארד קויםלין בית-ספר יהודי עממי בשם 'השארית צבי'. כוונתו של בורכארד היה למצוא מוזגה בין החינוך היהודי המסורתי ובין חינוך ברוח זמנו, רוח ההשכלה, ולהכשיר את התלמידים לצרכי החיים המעשיים; הוה אומר שבית-הספר נוסד ברוח 'תורה עם דרך ארץ'. מאלף הוא הסעיף 32 של התקנון: "המטרה הקדושה היא לא רק ללמד את הנוער היהודי את דת האמת ולחנכם שיחזיקו בה, אלא לחנך את הנוער בהשכלה הכללית, ומטרה זו יש להשיג על ידי מורים דתיים ועל ידי מנהלים בעלי אמונה חזקה באלהי ישראל". בית-ספר זה היה קיים עד ימי היטלר.

בימי נאפוליאון הראשון נספחה העיר הלברשטאט למלכות וויסמטפאלין, בה שלט הסלך ז'רום, אחיו של נאפוליאון. הוא נתן לכל היהודים את זכות האזרח בטלכותו, דבר שעשה כבר נאפוליאון בארצות אחרות. ז'רום נאפוליאון כינס בקאסל, בירת מלכותו, לפי רוגמת הקיסר בצרפת, את הקונסיסטוריון שבראשה עמד המתקן הידוע ישראל יעקבזון שהיה יליד הלברשטאט. ועוד אכתוב עליו בפרק על אבותי.

במלחמת החרות הגרמנית גייסה ק"ק הלברשטאט על השכונה שני חיילים יהודיים. בבית הקברות הישן יש גם שני קברים ועל מצבתם כתוב שעל שדה הקרב נמצאו חללים שני חיילים רוסיים שנשאו תפילין תחת מדיהם ועל כן נקברו בבית הקברות. לאחר מלחמת החרות אמנם לא קיימו מלכי פרוסיה את הבטחותיהם לתת ליהודים זכות אזרח, אבל יהודי הלברשטאט היו בכל זאת מכובדים על האזרחים הנוצריים, ואף קשרים חברתיים נקשרו ביניהם. בתקופה זו של עליה כלכלית עצומה רכשו גם יהודים רבים הון ועושר וכיומתם התפתחה הקהילה התפתחות תמידית משך כל המאה הי"ט. גם המהפכה של שנת 1848 לא עשתה בה רושם גדול ולא הפריעה להתפתחותה. אז שרתו היהודים בהיל האזרחים שכסם אחד עם הנוצרים, ורק יהודי אחד היה בין המהפכנים, והוא נאליץ לאחר כשלון המהפכה לברוח לאנגליה. ימי הליברליזם אלה נעשו כהלברשטאט ימי פריחה ושגשוג לחייה הרוחניים והדתיים של הקהילה. בית-הספר העממי 'השארית צבי' התפתח לבית-ספר גדול, וה'קלאוסי' מיסודו של ברנט ליהמן הלכה ונתפרסמה, והרבה תלמידי חכמים ישבו לרגליהם של הרבנים אשר למדו שם. בשנת 1863 נבחר ד"ר צבי בנימין אויערבך לרב הקהילה ואישיותו המוכהקה ובעלת המרץ פעלה רבות למוכח הקהילה ועיצבה במידה רבה את דמותה. סימן להשתרשותו בקהילה משמשת העובדה שסיים את ספרו על דברי הימים של ק"ק הלברשטאט כבר שנים אחדות אחרי שנבחר לרבה. בשנת 1871 נעשה בדק בית-הכנסת ונוסף לו הידור רב. ההבדל הספילא ביותר בינו לבין בתי-כנסיות אחרים היו הציורים בצבעים, ובעיקר הכיפה עם מנורות הכרונוזה היפות. הספסלים היו מעץ יקר וחרומים באופן יפה מאד.

בשנת 1890 מרו אחרים מיהודי הלברשטאט מדרך קיום המצוות ופתחו את חנויותיהם בשבת, ואחדים הפכו את עסקיהם חברות מניות להקל עליהם את שמירת השבת, ולכן היתה מתיחות בין הדתיים ובין אלה שלא היו עוד מדקדקים במצוות. קמה סכנת פילוג בקהילה. הסכנה בטלה בחכמת הנהלתה. נקראו בחירות לאספת הנבחרים (Repräsentanten) ונבחר איש אחד מהמפלגה הרפורטאטורית, ואמנם יהודי זה היה כמשך שנים אחד מאלה שלא הרשו לשנות אף מנהג אחד ממנהגי הלברשטאט. הוא נהג לומר באספות: "כך הוא מנהג הלברשטאט וכך יהיה עד עולם".

בימי שמויקר וחבריו הורע היחס בין הנוצרים ובין היהודים והאנטישמיות סיימה את תקופת הדמוקרטיה והליבראליזמוס, אבל בכל זאת היו היהודים עוד בשלום ובשלחה. האנטישמיות של הזמן ההוא יצאה רק מן הממשלה שאולי האמינה שיכולה לעצור במוציאלדמוקרטיה עיי האנטישמיות. בְּגָל היה אומר אז: האנטישמיות

היא הסוציאליסמוס של המיפשים. אני זוכר את הזמן שהיו בפעם הראשונה אספות אנטישמיות בהלברשטאט, ועוד אחת להלן את אומץ לבו של אבי, בנימין הירש, כאספה האנטישמית הראשונה בהלברשטאט. המוני העם, הפועלים ובעלי המלאכה, לא היה להם חלק באנטישמיות, אבל בין הפקידים והקצינים, ביחוד בין המורים נשאהר האנטישמיות בעיניה עד שנת 1905 בערך, כשראש המיניסטרוין בילו יסר את ה'פוליטיקה של הכלוק' כדי לאחד את המפלגות הכורגניות נגד הסוציאליסטים. ועוד אספר על הזמן הזה בפרק על הורי.

במלחמת העולם הראשונה עשו יהודי הלברשטאט, כמו כל היהודים בגרמניה, למען מולדתם; ולא רק המתכולים, אלא גם הדתיים והציונים; ובני הנוער התניסו מתוך גאווה ללכת אחרי דגלי ארצם. את המכה הראשונה קיבלו היהודים כאשר מיניסטריון המלחמה פקד את מספר היהודים המשרתים בצבא החזית. זה היה עלבון גדול כלפי החיילים היהודיים בגרמניה, אבל לדאבונם של רבים לא הרגישו היהודים מה עולל להם. אף-על-פי שנודע על-ידי זה כי אחוז היהודים בצבא החזית היה גדול מהאחוז של האחרים — או יותר נכון משום כך — לא פרסם מיניסטרוין המלחמה את המספרים. במלחמה נפלו הלל יותר משנים עשר אלף יהודים. אחרי סוף המלחמה וגמר המהפכה קיוו היהודים שבאה שעת השוויון המוחלט; מסשלה סוציאליסטית הביטה בעין יפה בשאיפותיהם, ומהם הגיעו למשרות שלטון גבוהות. אבל בו בזמן הופיעה התנועה האנטישמית שנבעה מתוך המוני העם המאוכזבים, האיכרים ובעלי המלאכה הקטנים. האנטישמיות הזאת היתה גרועה יותר מהאנטי-שמיות בימי הקיסר. ביחוד בהלברשטאט ניכרו הסימנים הראשונים של התנועה הזאת, וכשקמו הנאצים הראשונים קרו המקרים הראשונים של הילול מצבות כהלברשטאט. אינני רוצה לספר על הזמן הזה היות והזכרונות רעננים עוד והכל יודעים, מה עולל לנו, בהלברשטאט ובשאר כל הקהילות הקדושות.

המשפחה הירש

פרק ראשון: אבות אבותי

אף על פי שידועה לי שלשלת הדורות משנת 1600 בערך, שהראשון בה אברהם מאָסן שחי עד 1674, אני מתחיל את שורותי ברכי אהרון גומפרכט געטינגן הלוי שגולד בשנת 1710 וזמתי בשנת 1771, מאחד שאינני יודע שום פרטים אלא מן הזמן הזה ואילך. בנו של אברהם מאָסן עבר בשנת 1672 לגעטינגן, ומאז קראו את משפחתי בשם געטינגן. אהרון גומפרכט הלוי עבר מגעטינגן לפרנקפורט דמיין, מקום שם היה דיין. אשתו הראשונה היתה חוה בת מרום בן יצחק מרוש אַתרונגה, כנראה ספרדיה, ואשתו השנייה היתה חנה בת רבי יהודה אריה לייב, רב במאטרסדורף. הוא היה תלמיד חכם גדול וקראו אותו כרשימות המשפחתיות רבי אהרון הגדול. בנו של אהרון גומפריכט געטינגן, נפתלי הירש גומפרכט געטינגן, נולד כגעטינגן בשנת 1743 ומת בהלברשטאט בשנת 1835. הוא בא להלברשטאט כרב ב'קלאוס' והתחתן עם בת הלברשטאט, בתו של אהרון משה לאָסקו. לכהונתו כרב בהלברשטאט נתמנה בשנת 1780. היה מוחזק תלמיד חכם גדול והרכיב רבנים התאבקו בעפר רגליו ללמוד תורה מפיו. דודי גוסטב גומפרכט הירש, שמת בשנת 1898 ושהכרתיו עוד יפה, סיפר לעתים קרובות על רבי נפתלי הירש גומפרכט געטינגן שהיה סבו. וכך היה מספר: ר' נפתלי הירש גומפרכט געטינגן היה בעל צדקה עד כדי כך שאשתו היתה מוכרחת לנעול את הארונות למנוע את הרכ מלפזר את רכושו לעניים. כנראה היה קטן קומה וקראו אותו Klusmänneken, ודודי גוסטב גומפרכט הירש סיפר לי שבשעה שנערים מן הנוצרים היו מרננים אחריו: Klusmänneken, היה אומר: הקחה את שיני הרשע. בנו של נפתלי הירש גומפרכט געטינגן היה אהרון הירש גומפרכט געטינגן שגולד בשנת 1783. הוא נשא בשנת 1805 את מרת הנדלי בתו של ר' יוסף ישראל גומלאר, ואשתו השנייה היתה אסתר רובינסון, בתו של ר' שלום ראובין אָךְמַסְלֶבֶן. הוא היה המיסד של הפירמה 'אהרון

הירש את בנו, בעניני תורה הלך בעקבות אביו ואביו אביו ולמד תורה מפי אביו. גם אחרי שהתחיל עוסק במסחר היה קובע עתים לתורה וכתב דרשות הרבה, שתיים מהן הן 'שנים אוחזים במלית' ו'מציאת חרש שומה וקטן'. במשפחתנו היה המנהג שהכר מצוה ידרוש על אחת מן הדרשות הללו.

חותנו נתן לו את כתו כדי להתחתן במשפחת רבנים, ואהרון גומפרכט היה סמוך על שולחנו, in Kösecht, כמו שאמרו אז. אבל הוא לא רצה להתפרנס על חשבון חותנו והתחיל במסחר במסכת בשנת 1806, היא שנת היסוד של הפירמה.

כשעלה המלך ז'רום לשלטון יצא חוק מהממשלה הווסטפאלית שאסר על היהודים לקרוא את שם משפחתם לפי שמות ערים. כוונת החוק לא היתה אנטישמית, שכן ז'רום לא היה אנטישמי. הלא הוא הלך, כפי שהזכרתי, בעקבות אחיו הקיסר. לפי חוק זה קבע אהרון הירש גומפרכט געטינגן את שם משפחתו הירש, על שם אביו, ומאז נקרא שם משפחתי הירש, ואולם הוא היה חותם עוד בשם אהרון הירש געטינגן.

אהרון הירש היה איש פקח ומשכיל שהבין לרוח דורו. הוא חיבר גם זכרונות; אני אמנם לא ראיתי אותם בעיני, אבל אבי מסר לי עליהן, ונראה שהיה בידו של דודי, גומטב הירש, שהיה הצעיר בכניו של אהרון הירש, יומן של אביו שאבד אחר כך, וממנו שאב כשסיפר על אביו.

אהרון הירש הכיר בחשיבותה ההולכת ומתגברת של הטכניקה והתעשייה בדורו, על כן גמר אוסר שלא די להם ליהודים לעסוק במסחר בלבד, עליהם להיות גם יצרנים. כהתאם לרעיון קנה ב-1820 בערך את בית החרושת Hüttenwerk Thale מהשלטון הפרוסי. אבל הוא לא הצליח במעשיו, ובערך בשנת 1821 מכר את בית החרושת הזה, ובספר החשבונות כתב במוף השנה ההיא שהוא לא הצליח והגרעון מניע ל-300 טאלר, וסימן לדבר שהיה ישר בדבריו הוא זה, שרשם את מכום הכסף אשר לאשתו בסכום של שלושים טאלר כדי להקטין את חובותיו. ומתחת למאזן של השנה ההיא כתב בעברית: אני מסיים את ספר החשבונות בחובות עד שיבוא עזרי מהי. ובשנה הבאה כתב: בא עזרי מן השם ושילמתי את חובותי והיה לי עודף מהמסחר ואנחנו יכולים להיות עכשיו בהרוחה יותר, ז.א. לאכול טוב יותר, ומה שחשוב יותר, להתלבש טוב יותר, ובסוגרים הוסיף: בגדיו של אדם מכבדים אותו. אף על פי שלא הצליח בנסיון הראשון ליצור סחורות, קנה בשנת 1836 את בית החרושת לנחישת באילזנבורג מהרוזן שטולברג, יחד עם הרשות לדייג בנהר אילזה.

עם כל חשיבותו כסוחר ובעל בית חרושת חשובה עוד יותר עמדתו כיהודי נאמן. בימיו התחיל הפילוג בין הדתיים ובין ה'מתקנים' וחלה ראשית ההתבוללות. בזמן הזה התחיל הריב על הדרשה בגרמנית בבתי-הכנסת באשכנז, ובהלברשטאט קס

איש ידוע מאד ומכובד מאד, ישראל יעקבסון, שיסד בשנת 1810 את בית-הספר הריאלי שנקרא על שמו יעקבסון-שולע, בסגן בהרי ההרץ. הוא היה ראשונה חזן בהלברשטאט ונעשה אחר כך סוחר ו'Hoffaktor' לדוקס של ברונסויק. היה לו בית גדול בהלברשטאט התחתונה, שעבר אחרי כן בקנין לנחלת המשפחה הירש. מעל דלת הבית היו שתי יודיין באותיות לועזיות, סימן ומזכרת לאיש אשר בנה אותו. ואף על פי שאהרון הירש געטינגן היה יריבו של ישראל יעקבסון, ציוה שלא יימחה לעולם סימנו של זה מעל דלת הבית, ואני זוכר כמה הקפידו על כך בדורות הבאים שהסימן יישאר במקומו למרות כל השינויים שנעשו בכניין. וגם אבי ייחס ערך רב לסימנו של ישראל יעקבסון.

כשהגיע השלטון של ז'רום נאפוליאון, נבחר ישראל יעקבסון, כפי שסיפרתי לעיל, יושב ראש של הקונסיסטוריון, ורצה לדרוש בבית-הכנסת. אבל אבי סבי אהרון הירש געטינגן לא חפץ בדרשות אלה. הוא אבר שאין זאת שהוא מתנגד לדרשה בגרמנית, אלא שאת ישראל יעקבסון אינו חושב כראוי לדרוש בבית-הכנסת, כי ישראל יעקבסון רצה להכניס עונב כמו שעשה בסגן. אהרון הירש געטינגן סידר את תפילת השבת בכיתו כדי למנוע שכני הקהילה ילכו לבית-הכנסת וישמעו את הטפתו של ישראל יעקבסון. כנגד זה הוציא יעקבסון מהממשלה פקודה, שאסור לסדר תפילה בשבת בבית פרטי. אז היה אהרון הירש געטינגן הולך בכל ערב שבת לעיריית הלברשטאט ושילם את הקנס על העברה, וביום השבת היה מסדר את התפילה בכיתו. יעקבסון השיג מהשלטון פקודה חדשה לסגור את ה'קלאוס', ורבי עקיבא אגר, ששימש אז רב ב'קלאוס', היה מוכרח לסגור אותה אחרי קיום של מאה שנה ולסגור את המפתח לראש העיריה. ואולם ראש העיריה החזיר לו את המפתח ואמר: "נמ נעשה: לפני שעה פלשו הרוסים לעיר והשלטון הווסטפאלי בא אל קצו."

נראה, שאחרי שבא הקץ לשלטון ז'רום נאפוליאון ולמלכות הווסטפאליה, שבת הריב בין שני המתנגדים יעקבסון עבר לברלין, אך שמר אמונים למולדתו. אהרון הירש כתב לו: "עכשיו שאין לי התנגדות לכבי הריני רוצה לחיות ביחסים טובים עם האיש המכובד ישראל יעקבסון". ויעקבסון אמר בעת זקנתו לכני האלברשטאט שבאו לבקר אצלו: "לא עברו עלי ימים מאושרים כמו בהלברשטאט. הייתי כמצב רוח מרומם כשהתפלתי שם כשליח ציבור תפילת מל ותפילת גשם". לרגלי ההנהגה שערכו נכדיו של ישראל יעקבסון ביום הולדתו המאה שלחו בני המשפחה חמש מאות טאלר להנהגת ק"ק ה'ברשטאט, וביקשו להשתמש בסכום לצרכי צדקה ללא הפלית דת וגזע. בהתאם לכך מסרה הנהגת הקהילה מחצית הסכום לעיריית הלברשטאט, ואת המחצית השניה העבירו לקרן בית הספר 'השארית צבי'.

בכתבי אני מרגיש שהרבותי לכתוב על ישראל יעקבסון שלא היה בן משפחתנו, אבל היחסים בין אבי סבי ובין ישראל יעקבסון היו מהודקים על אף הניגודים עד כדי כך שאי אפשר להאר את החיים של אישיות אחת בלי להזכיר את אישיות חברו. על ישראל יעקבסון כתב סבי צבי בנימין אויערבך מתוך יראת כבוד בספרו 'תולדות הקהילה הקדושה הלברשטאט'. מכין הספרות עליו אני מסתפק להזכיר את החוברת : Die Säkularfeier in der Jakobsohn-Schule zu Seesen am Harz

אהרון היה בנו בכורו של נפתלי הירש, ולו נולדו עוד שתי בנות, פדרכה וצפורה, וכן זקונים, משה. משה מת בן עשרים ושלוש בשנת 1829. ההספר הניתן כאן מראה על מידותיו הנעלות של העלם הנקמף ברמי ימיו וכן על חסידותו של המספיד, אחיו אהרון הירש. הוא נדפס באינטליגנצבלאט' של הלברשטאט בפברואר 1829 :

"עקרונותי מצווים עלי, לקבל דין השמים, והנסיגנות שנתנסיתי בהם למדוני, כי הגורל יוכל רק להכניע אדם, אך לא להשתלט עליו, ובה אני מוצא אף היום ניחומים על מות אחי יחירי משה, ששבק חיים לכל חי והוא רק בן עשרים ושלוש שנה.

"וואף על פי שהנני מקבל על עצמי את דין ההשגחה העליונה שאין להרהר אחריה, אינני יכול להבליע את צערי הרב, בראותי את הורי מבכים את בנם שתלו בו תקוות כה רבות. הוי אחי, היית מופת לכלנו, היית התגשמות לכל המידות הנעלות של האנושות, כליל החריונות והשנינות, מומחה למדעים המופשטים, תורני מובהק, אחד המתמטיקאים הראשונים שכימינו, ותעודות לך מגדולי הפרופסורים, חוקר הלשון העברית והגרמנית, הצנעת לכת למען המוסר, המדע והחידות הנעלות. נסית בכל כוחך להעלים מעין העולם את כל המידות והתכונות הללו. צניעותך היתה מעל הכל. ורק באחרונה נתגלית לנו, בעסרנו ליד ערש הדוי שהיית מוטל עליו.

"הרופא הטוב, ד"ר זיגרט הנכבד, שעמל מתוך ידיעתו העמוקה וכשקידה רבה, שלא יאכזר לאנושות גאון כזה, העריץ את צניעותו ושאר רוהו של המנוח; ומה מצער הוא שההשגחה לא הכתירה את עמלו בהצלחה. אמנם היה אחי נעלה מכל דברי השבח. ורק שם בעולם האמת יגלה את רוהו ושם יראה את שכר מידותיו. ברכה זו נחמה היא לי, ואני מבקש להוריד דמעה בדומיה."

כשמת אהרון הירש געטינגן כ-1842, הוא שעשה גדולות כל כך לטובת משפחתנו, יכול היה למסור את הנהלת משפחתו לידי בנו הבכור יוסף (יוסל) יצחק הירש מתוך כטחון גמור, שכנו ילך בעקבות אביו ומורו.

פרק שני: סבי יוסף הירש ואחיו

מזר מאד שאינני יודע הרבה דברים על חיי סבי יוסף הירש ז"ל וביחוד על חייו הפרטיים. הסיבה היא, שאבי לא מסר לכניו פרטים על חיי אביו. סבי יוסף הירש נולד בשנת 1809. על נעוריו אינני יודע כלום, אני יודע רק שאחרי מות אביו אהרון הירש קיבל על עצמו את הנהלת הפירמה 'אהרון הירש את בנו'. הוא היה החבר היהודי הראשון בעיריית הלברשטאט, והיה מכובד בין חבריו מפני אישיותו ובגלל שכלו החרף. הוא היה הראשון מבני משפחתנו שלקח חלק בחייה הפוליטיים של גרמניה. כך, למשל, היה בימי המהפכה בשנת 1848 חבר בצבא האזרחים בעירו, וחבלי ידידות קשרו אותו עם טובי עיר אחדים, כגון עם מושל המחוז של הלברשטאט בזמנו, פון־רימפאו. אבי סיפר לי שאחרי הקרב בסדן, ביום הגיגת הנצחון על צרפת ב־1870 נפגשו סבי ופון־רימפאו בכיכר המרכזית של הלברשטאט וחיבקו ונשקו איש את רעהו בשמחת לבם על הנצחון. כמשך המלחמה פתח סבי תמחוי בשביל נשי החיילים על חשבוננו הוא, ואבי סיפר, שאחרי המלחמה כששב הגרוד המקומי מן המלחמה, עברו החיילים לפני בית סבי—הבית שהזכרתי לעיל, ביתו של ישראל יעקבסון המקושט בשתי חו"דין—וסבי עמד בפתח הכית והכומתה על ראשו וכזמן שהחיילים צעדו ועברו לפני הבית הרים את הכומתה לאות ברכה. בגמר המלחמה נתכבד בגלל זכויותיו וקיבל אות כבוד ואת התואר 'קומרצינראט'.

אף על פי שהרגיש את עצמו קשור לגרמניה, כמו כל שאר היהודים בארצו בתקופה זו של אמנציפאציה והתבוללות, היה יהודי בלב שלם. כפרנס של הקהילה דאג לכל צרכיו המרובים של הכלל והפרט, החל בשלוש עשרה החבורות שבקהילה, כבית־הכנסת וה'קלאוס' וכלה בצרת היחיד היומיומית. בשנת 1869 התחיל לחדש את בנין בית הכנסת שעמד עד ימי היטלר, והוא חידש אותו ברוב הדר ופאר, עד שבית הכנסת הזה היה אחד היפים ביותר בכל גרמניה. אבל החשובה מכל פעולותיו היא שהזמין את הרב ד"ר צבי בנימין אויערבך, מחבר הספר 'נחל אשכול', לשבת על כסא הרבנות של ק"ק הלברשטאט. כך זכה רב זה להיות בהלברשטאט חיי אושר וכבוד ולהיות לקהילה הרב בה"א הידיעה, ובתוך אורה זו של הערצה והוקרה למד ולימד וחיבר את ספריו. רב זה ופרנס זה טבעו את חותמם על רוח הקהילה, ושם שניהם יהיה חרות לעד בתולדותיה. אין לך ראיה יותר ברורה על עמדתו של ר' צבי בנימין אויערבך בקהילתו מן מעובדה שלאחר פטירתו עברה כהונת הרבנות בלי שום היסוס ופקפוק מצד בעלי הכתים, כאילו בירושה, על בנו, וכן מבנו על נכדו ונינו, והוא, ר' צבי אויערבך, היה הרב האחרון של ק"ק הלברשטאט בשעת חורבנה.

בשנת 1864 נשא אבי את יוליה, בת ר' צבי בנימין אויערבך, לו לאשה, ומאז שני המחותנים היו קשורים זה בזה בחיבה ובידידות עד שהיו כאחים. סבי ר' יוסף הירש נפטר ביום ח' בחשוון תרל"א (1871). כשהוכילו אותו לקבורה, הלך ר' צבי בנימין אויערבך אחרי המטה ככושל ואת הספרו בבית העולם התחיל כמלים: "איכה אוסיף עוד לחיות משמת אחי". ואכן, לא יצאה השנה ונפטר גם הוא.

בעתון הירושלמי 'הלבנון' מיום 2.10.1872 (שנה ט' גל' 6) כתב סופרו הכלתי-ידוע בהלכרשטאט דברי הספר, בהם הוא משווה את אהבת שני הנפטרים לאותה הידידות שהייתה קיימת בין הפרנס יששכר בערמן לבין הרב הירש מרגליות בשעתם: "בהל-כרשטאט נקשרה בנפשו (של ר' צבי בנימין אויערבך) נפש הגביר הצדיק מורנו רבנו יוסף הירש, כמו שנקשרה נפש הגביר הצדיק ר' בערמן בנפש ר' הירש מרגליות לפני מאה שנה. וכמו הנאהבים והנעימים בחייהם הנזכרים לברכה לאחרונה גם במותם לא נפרדו ושניהם הלכו לעולמם בשנה אחת וקבורים בבית הקברות הישן, כן הקשורים בעמותות אהבת ה' ותורתו הרב הצדיק מו"ה יוסף הירש והרב הגדול ר' אויערבך מתו עלינו כשנה אחת ומנוחתם כבוד בבית הקברות החדש". גם ב'הלבנון' מיום 16.10.1872 (שנה ט', גל' 8, עמ' 59-60) מצאתי דברי הערכה כתובים בידי הסופר הירוע יוסף ליב פעטוהובסקי 'בנפש מרה'. ר' צבי בנימין אויערבך חרת על מצבת מחותנו את הכתובת: "לכן חרט אנוש עצור כמלים ולך דומיה תהילה". סבי היה מפליג כמעשי צדקה, וביתו היה פתוח לעניים, ממש כביתו של אברהם אבינו.

יוסף הירש נעשה שותף לאביו ומן מה אחרי קנין בית החרושת באילזנבורג; ומכאן שם הפירמה 'אהרון הירש את בנו'. אחרי מות אביו נעשה יוסף בעל הפירמה, ויתר אחיו, שנולדו לאהרון הירש מאשתו השניה, נעשו שותפיו. אלה הם גוסטב (1822-1898), שלום סלומון (1827-1859) וזיגמונד זיסקינד (1831-1877). ביניהם נתפתח ענף התעשייה של הפירמה, ביחוד על ידי קנין בית החרושת לפליו קיי אברסואלדי בשנת 1863. מאז יצרה הפירמה נוסף על נחושת וכלי נחושת גם פליו וכלי פליו. גוסטב הירש הוא שייצא לאברסואלדי והיה מנהל המפעל הזה עד יום מותו. מיתר האחים מתו שלום וזיגמונד בגיל העמידה, ואחרי מותו של יוסף (1871) נקשה בנו בנימין, הוא אבי, הבעל הראשי של הפירמה. שלום לא השאיר אחריו בנים זכרים; זיגמונד נשא לאשה את הלנה הינדל, בתו הבכירה של אחיו יוסף, ובניהם היו אהרן ונבריאל, שעליהם אכתוב להלן. שניהם נעשו שותפים בפירמה בשנת 1884, אהרון נקשה מנהל מפעל הפליו אחרי מות דודו גוסטב (1898) ובעל הבית ככל הפירמה אחרי מות בן דודו, הוא אבי בנימין הירש.

פרק שלישי : אבי רבי בנימין הירש זכרוננו לברכה

אישיותו של אבי מורי, רבי בנימין הירש זכרוננו לברכה, צמחה מתוך סביבת ק"ק הלברשטאט, שבה נולד בז' אלול ת"ר (7 ספטמבר 1840) כבנו בכורו של סבי ר' יוסף הירש, שהוכתר בתואר 'קעניגליך פרוישישער קומערנציענראט'. על ימי נעוריו של אבי אינו יודע אלא דברים מועטים, מפני שלא נהג לספר על עצמו. רק זאת ידעתי, שלא למד אלא שנים אחדות בבית הספר היהודי של הלברשטאט 'השארית צבי'. הסיבה לכך היתה, שהבחור הפיקח ובעל המרץ, מיהר להיכנס לבית מסחרו של אביו ולהיות לו לעזר. אבל בהיות אבי עוד צעיר לימים למד שפות זרות שונות (אנגלית, צרפתית וגם רוסית). הוא נתן את לבו לחכמת החשבון ולכתב יד נאה, והיה אוהב לי: כתב יד יפה הוא הבסיס להתקדמות בחיים. לעתים קרובות היה מזכיר את מורו כחכמת החשבון, את המורה יוסאפאט (אחיו של יוסאפאט, שהיה אחר כך בארון רויטר הידוע, אבי הסוכנות הטלגרפית הנוודעת עד היום). לפי שאבי לא ניגש מימיו לבחינות, לא היה יכול ליהנות מן החוק הפרוסי שקבע רק שנה אחת לשירות בצבא למי שנמר לימודיו בבית ספר תיכוני, ולכן שומה עליו לשרת בצבא שלש שנים, אבל אביו דרש את שחרורו במענה, כי עסקיו, שגדלו משנה לשנה, מצריכים עזרת בנו. מימי ילדותו זכר אבי כפרט את שנת המהפכה 1848. אז היה סבי יוסף חבר בחיל האזרחים ('כירגערועהר'), ואבי היה מתנאה כשניתנה לו הרשות לשאת את רובה אביו אל ה'אנגאר' (כיכר), מקום בו נתאספו האזרחים המזויינים בשעת האזעקה. בהיות כבן שבע עשרה שנה יצא אבי ללמוד בישיבה שבאיונשטאט וישב שם לרגלי ראש הישיבה, רבי עזריאל הילדסהיימר. בשנת 1858 חזר אבי מאיונשטאט ונכנס לפירמה לעבוד בה. הוא הלך בעקבות אביו ועבד ככל כוחות נפשו וגופו, ואולם עם כל זה לא הפסיק אפילו יום אחד מלעסוק בתלמוד תורה, ואת כל רשימותיו המשפחתיות היה כותב בעברית.

שנוי חל בחיי אבי בבוא רבי צבי בנימין אויערבך לישיב על כסא הרכנות בהלבר-
שטאט. לא אישיותו של אויערבך ותרכותו הגדולה בלבד השפיעו על אבי שיהיה
תלמידו הנלהב, אלא גם הידידות שרחש לעלמה יוליה, בתו של הרב, היא אמי.
בימי שהרותי שמעתי מפיה הרבה על הימים ההם. כך סיפרה לי, כי מבי ר' יוסף
אמר פעם אחת לאבי: "לא יתכן שתלך יום יום אל הרב אויערבך, יש שם בת צעירה
ויש מקום לחשוש שתושבי הלברשטאט יוציאו לעז עלך ועליה." אך אבי השיב
לו: "יודברו כלבכם, עוד היום אלך לרבי ואבקש ממנו שיתן לי את בתו לאשה." אמר
לו מבי: "אנו אין אנו הולכים בדרכי רומנים; אין אני מתנגד לעצם הענין אבל צריך
שילך שדכן." מען אבי: "בכך אין רצוני, אין אנו חיים כבימים קדומים." סופו של
דבר באו לכלל הסכם, שסכי ילך לבקש את יד הבת מאת אביה. ובספר לי אמי את
הדבר הוסיפה בצחוק: "ואני ציפיתי לכך."

חיי אבי נשתנו על ידי קשרי האהבה לאמי. פעם אחת אמר אבי לאמי במעמד הילדים:
"מה הייתי לולא הכרתי אותך? סוחר פשוט ואולי גם סוחר גדול; ואולם את היפה
בחיי אדם למדתי בהשפעתך." נשמר בידי מדריך לשפות, שאבי נתנו לאמי, שרצתה
לרכוש לה ידיעות לשוניות, ובו כתב אבי: אני מכין, שאת הפצה ללמוד שפות זרות.
אולי תלמדי משפט אחד בכל שפה, את המשפט: "אני אוהב אותך."

לפי מנהג הימים ההם אסור היה לחתן לבקר אצל הכלה לפני הצהרים, ואבי כתב
בכל בוקר מכתב לאמי ושלא אותו בידי שליח מיוחד, ובכדי לראותה תכופות היה
מוותר על שינה קלה אחרי הצהרים. ועוד מנהג היה נהוג בימיו: תקופת האירוסין
נמשכה לכל הפחות תשעה חדשים, וכמוכן הקפידו גם במנהג זה. כמשך אותו זמן
הוצרך אבי לנסוע לתורכיה כדי לקשור שם קשרים מסחריים. הוא נסע דרך אודסה
ברכבת, ומאודסה באניה לקושטא. כעבור שבועות אחדים חלה אבי ושב דרך ארצות
הבלקאן. בסופיה זממו להתנקש בו, אבל יהודי הציל את חייו בהוציאו אל מחוצה
לעיר. בשוב אבי להלברשטאט חלה מאד ושכב שבועות אחדים במטה. אמי סיפרה,
כי אסור עליה לבקר אצל אבי, כי לא היה מן הנימוס וההגינות שארוסה תראה את
חתנה כשהוא שוכב במיטה. כשהזמכ לו הגיעו לידי פשרה: אבי שכב על ספה
מחוץ לחדר המימות ושם ביקרה אותו ארוסתו.

התזנתם היתה כה' תמוז תרכ"ד (1864). עוד נשמר בידי השיר שהיכר והדפיס דודי
ר' זליג אויערבך, ניסו של אבי, לרגל חתונתם של הורי. הוא שיר בגרמנית המיוסד
על שבע הכרכות, ובו שבעה בתים וכל בית כנגד אחת הכרכות. וכן נשמרו בידי עוד
חיבורי בדיחות שנתחברו לכבוד החתונה ההיא.

כבר הזכרתי לעיל את גודל אהבתם של שני המחוננים זה לזה. גם את חתנו הוקיר

רבי צבי בנימין אויערבך הוקרה רבה וכתב עליו: "יש לו שכל רב וכינה חריפה של זקנים ועם זה נפשו כנפש הילד. והרי השיר ששר רבי צבי בנימין אויערבך לאבי בתתו לו שי'סדר תשעה באב' בשנת ז'כרון בספר' (תרכ"ה):

לחתי
י"ג טבת תר"ה זש"ל י"ג

שבחתיך בימי הפורים בקוגלת איש ימיני.
שם שגטו בקרבך. וזכרו לא יסוף בני.
גם ביום הרבן מקדשו. והוא בן-אני,
זכרוןך לפני בא. וזה לך תרומת בחתי.
איחל לאלהי, בשנה הפאה דבר טוב תשיבני;
אין חפץ עוד בקניות. ה אמר לנחמי.
לבנימין אבי'ן בן גרעוני.
גרע אבי חנם ודן למזור דיני.
אותו תלה על-עץ ואותי השיב על בני.
לכן זמר ולא קצה תהגה כל-היום לשוני.
אז אקח מדרך מנחת. זאת בזכרת עוני.
ואמר לך: בן דברת' אלהים יחנך בני!

האגודה עם ולני עם גינס. זש"ל. זכרון בספר'.

= 1865

על קורות אבי בשנות השישים אינני יודע הרבה, וכדאי להביא כאן את רשימת המאורעות המשפחתיות הכתובה בעצם כתב ידו בלווחי סידור תפילת סבלונות: כשבת קודש יום א' דר"ח תמוז תרכ"ה לפ"ק נולדה למול טוב בתו הנדלה (Helene). יום כ' שבט תרכ"ז לפ"ק נולדו למול טוב כשבת קודש תאומים, בני אברהם (Abra-ham) ובתי בילה (Bertha), השם יגדלם לתורה ולחופה ולמעשים טובים.

יהוה אלוקינו יתנו לנו
בית מדרש (Peters)

יום נ' ליום שבת ארבע עשרה
לילה (Bertha) בן אברהם (Abraham) ונתן
אלה יצאנו לתורה ולחיים ולשלום

ביום שבת ביום ה' בחדש סיון
שנת ה'תקצ"ד (1893) ביום
בשבת ה'תקצ"ד אצל ש"ס אצל אברהם אבי

ביום שבת ה'תקצ"ד אצל ש"ס אצל אברהם אבי
ולחיים ולשלום ביום שבת ה'תקצ"ד
ביום שבת ה'תקצ"ד אצל ש"ס אצל אברהם אבי

ביום שבת ה'תקצ"ד אצל ש"ס אצל אברהם אבי
ביום שבת ה'תקצ"ד אצל ש"ס אצל אברהם אבי

ביום שבת ה'תקצ"ד אצל ש"ס אצל אברהם אבי
ביום שבת ה'תקצ"ד אצל ש"ס אצל אברהם אבי

ביום שבת ה'תקצ"ד אצל ש"ס אצל אברהם אבי
ביום שבת ה'תקצ"ד אצל ש"ס אצל אברהם אבי

ביום שבת ה'תקצ"ד אצל ש"ס אצל אברהם אבי
ביום שבת ה'תקצ"ד אצל ש"ס אצל אברהם אבי

י' נא וי' ל' י' י' ל' א' א'
 מיון א' ב' מ' ג' ד' ה'
 כ' ה' ז' ח' ט' י' י"א'
 י"ב' י"ג' י"ד' י"ה' י"ו'
 י"ז' י"ח' י"ט' י"י' י"יא'
 י"יב' י"יג' י"יד' י"יה' י"יז'
 י"יח' י"יט' י"י' י"יא' י"יב'
 י"יג' י"יד' י"יה' י"יז' י"יח'
 י"יט' י"י' י"יא' י"יב' י"יג'
 י"י' י"יא' י"יב' י"יג' י"יד'
 י"יא' י"יב' י"יג' י"י' י"יז'
 י"יב' י"יג' י"י' י"יז' י"יח'
 י"יג' י"י' י"יז' י"יח' י"י'

אכתוב בדמע כי בחי' המוז' תרכ"ח לפ"ק מתה בזודערדע בתי הנדלה, כל מה דעבד
 רחמנא למב עביד ואין להרהר אחר מידותיו.
 יום כ"ד אדר ראשון תר"ל לפ"ק נולד למזל ולסימן יפה בני יצחק הנקרא Emil,
 השם יגדלהו לתורה ולחופה ולמעשים טובים.
 יום כ"ה תשרי תרל"ג לפ"ק נולדה למזל טוב בתי רייצכה (The Röschen) ורב תודות
 לאל חי אשר הציל אותה בשנת תרל"ה מחולי רע כפלים ומאז שינוי שמה רבקה.
 יום ה' שבט תרל"ז לפ"ק לשמחה גדולה האלוקים אינה כי בפעם השנית ילדה אשתי
 שני בנים והנה כי שנים היו זכרים וזכינו לקרותם בשמות הראשון צבי על שם
 אדוני חותני זצ"ל (Hirsch Heinrich) והשני יוסף המכונה יזולה (Joseph) על
 שם אבי זצ"ל וזכותם יעמוד לנו לגדלם לתורה ולחופה ולמעשים טובים את שאר
 הבנים והבנות, ותורה לאל כי אשתי והבנים בכריאות.

ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך הן בעוונותי גלגל ה' כי הילד צבי אשר שינו את
 שמו כחליו יעקב מת ביום כ' י"ט מרחשון תרל"ז מחולי רע אוכרא (אמכרה).
 יחון (יחוס) ה' עלי ועל אשתי מכל מחשול ופוגה (מכשול ופגע) ויזכה אותנו
 לגדל את בנינו בתורה ובמצוות בשמחה ובחדרה אמן וכן יהי רצון.

מנהג היה כמשפחתנו, והוא נשמר עד זמננו, לתת סידור-תפילה במתנה לכלה, ואבי כתב, שהוא נתן לאמי את סידור-התפילה הזה לאות, שהוא מכבד אותה לא כבת תלמיד חכם בלבד אלא גם כבעלת השכלה. דומה כי זהו הסידור בו נרשמו הרשומות המשפחתיות, והוא נשמר עדיין בידי.

בשנים שלאחר פטירת מבי ב-1871 הלך אבי הלך וגדול לא כמנהל הפירמה 'אהרון הירש את בנו' בלבד, אלא גם כמומחה בעניני כלכלה וכעסקן ציבורי. אמנם היה אבטורידאקט באלה, ואולם חריצותו, פיקחותו ומרצו עמדו לו. הוא היה עובד מבוקר עד ערב, נוהג היה להשכים בבוקר בשעה חמש, ועוסק בדברי תורה. אחר כך הלך לבית הכנסת לתפילת שחרית. פעמים לא הרגיש שבאה שעת תפילה ובא לבית הכנסת כשסיימו את תפילתם או כשהמתפללים כבר יצאו מבית הכנסת. אז היה אומר: הרי שכר ההליכה בידי. (הוא נהג לבדו גם על עצמו, והרי דוגמה לכך: מראש חודש אב עד תשעה באב לא אכל בשר ולא שתה יין, וכמבקש להראות את חולשתו תוך בדיחות הדעת, היה מתהלך כימים אלה נשען על מקלו). אחר כך היה אוכל פת שחרית, ובא ירדו ר' יוסף נובל, הרב של הקלאוס, ולמד אתו תלמוד. בכל נסיעותיו היה נוהג לקחת אתו גמרא, שלא יפסיד משעוריו. פעם אחת פגש רב ידוע את אבי ברכבת ואחר כך כתב לי על פגישתו. הוא התפלא לראות את אבי, יהודי מגרמניה, יושב ברכבת ברוסיה וכידו כרך גמרא רפוס ווארשא, ושאל אותו, מדוע הוא לומד גמרא ברכבת. השיב לו אבי (אני מביא דברי הרב שהוא כלשונו במכתבו):

"מאן קאן אוך לערנן אין עייזנבאן."

לאחר מות מבי נבחר אבי ראש קהילה, לא כיורש אביו אלא בזכות אישיותו, וכן נבחר תחת אביו להיות חבר עיריית הלברשטאט, והוא ידע לקיים יחסים אישיים בין העירייה ובין הקהילה. תמיד היתה מטרתו להשתמש בקשרים המקיפים שלו ושל ביתו לטובת כלל ישראל ולטובת קהילתו, ואכן השפעתו היתה גדולה מאד בעירו, הן מכוח אישיותו הן מכוח הפירמה 'אהרון הירש את בנו' שהוא היה בעלה העיקרי. אך נראה כי אחרי מות אביו היה עסוק בעניני המשפחה, עד שלא יכול להקדיש עתותיו להגשמת רעיונותיו בעניני הכלל, אלא לאחר שקבע חוק וסדר בעניני המשפחה הכלכליים. בדבר זה הוצרך להתגבר על התנגדות מצד המשפחה, לאחר שבעלי הפירמה 'אהרון הירש את בנו' לא עשו ביניהם עד לאותו זמן חוזה שותפות, אלא מי שרצה בא ונטל כסף מן הפירמה. אבי חשש שמא תעלה דרישת הכסף על כוחותיה הכספיים של הפירמה. הוא הצליח לעשות חוזה בין בני המשפחה הירש לבין שאר המשפחות המשותפות בפירמה. לפי דברי אמי לא היה המשא והמתן קל ביותר, ואבי איים שייצא מן הפירמה וייסד פירמה חדשה ברוסיה.

ראשית פעולתו כאבי הקהילה היתה לסיים את חידוש בנינו של בית הכנסת הגדול
בו התחיל כבר אביו. עיקר התענינותו היתה ב'קלאום', והתפקיד להיות אחראי לה
היה בעיניו כעין ירושה רוחנית שבאה לו מאת ברנד ליהמן.

בישוב היהודי בארץ-ישראל החל אבי להתענין כנראה בשנות השבעים. עדות
ראשונה לכך היא אותו מכתב, שכתב ב-1875.18.4. בענין 'מוזכרת משה' (משה
מונטיפיורי מייסד מוניאל) ללואים עמנואל בלונדון, בא-כוח ומוכיר כללי של ועד
הנבחרים היהודי באנגליה מאז שנת 1869. את התענינותו עוררו כנראה עסקנים,
יהודים ברוסיה, כי בשנת 1874 כתב לאמי ממוסקבה: "הכרתי במוסקבה אישים
ידועים העוסקים בישוב ארץ-ישראל. הדבר עשה עלי רושם גדול. אינני יכול כרגע
זה להוות את דעתי, מפני שאני מוכרח לגלגל את הדבר עוד במוחי, ואינני רוצה
להיות פזיז בדבר."

על מכתב אבי ללואים עמנואל כתב ד"ר יוסף מייזל בספרו 'אלה תולדות מוזכרת
משה מונטיפיורי': "רושם כביר עשתה על חברי הוועד וגם על מונטיפיורי, שאמנם
עמד למרות הכל על עמדתו העקרונית, דעתו של הגביר בנימין הירש מהמשפחה
המיוחסת הירש בהלברשטאט, שהצטיינה בתורתה ובצדקתה, וכפרט בהתענינותה
בישוב ארץ-ישראל, בכנין בתי מחסה בירושלים וכו'. בהיות בנימין הירש בלונ-
דון באביב של שנת 1875 לרגלי עסקיו הפרטיים הזמן להשתתף באספת ועד 'מוזכרת
משה', אבל לא היה ספק בידו להענות להזמנה, ולכן החליט להביע את דעתו, שהיא
היתה גם דעת גדולים ועשירים באשכנז, במכתב מפורט. המכתב הזה נשאר טמון
בין יתר התעודות ולא נודע עליו במשך שנתיים לא דבר ולא חצי דבר. כי כל עוד
ראשי הוועד לא באו לעמק השווה בדבר תכנית העבודה בארץ ישראל, לא ראו שום
צורך להודיע על תוכן המכתב כרבים. אך כשעמדו ראשי הוועד בפני הכרעת השאלה
העקרונית חשובו, שהגיעה שעת הכושר לפרסמו, מתוך תקוה, כי גם בעלי השפעה
אחרים יחוו את דעתם על הענין העומד להכרעה. הירש חושב כי הפעולה הראשית
והעיקרית היא להגביל ולצמצם את חלוקת הנדבות הנהוגה עד כה בירושלים
במידה הראויה לה, ולעשות סידורים נכונים והגונים בחלוקה באופן שגם משאלות
הזמן לא יצאו מן הכלל כמו בית יתומים, בית חולים וכדומה. אבל כפרט יש לשים
עין ליסוד בתי חנוך ובתי למוד לבני הנעורים למען אשר בעת יגדלו והיו לאנשים,
תהיה לאל ידם לפרנס את עצמם ביגיע כפים ולא תהיינה עיניהם תלויות עוד על
החלוקה הנהוגה...'" (עמ' 47-48).

מייזל העיר כי המכתב לא נתפרסם מיד, ומביא גם את הנימוקים לכך. המשא
ומתן בין בנימין הירש וועדת מוזכרת משה נתחדש רק לאחר שנתיים. אז כתב

בנימין הירש מכתב שני לזונרון, לשמואל מונטיגיו. מכתב זה דן בין השאר בענין פירסום מכתבו הראשון משנת 1877. אני מביא אותו כאן בשלמותו:

ה' שמואל מונטיגיו, לזונרון, הלברשטאט 25 למרס 1877

א. ג.

קבלתי את מכתביך מיום 13 ו-23 למארס. בשובי מנסיעתי הנני אץ לצרף את המכתב, שכתבתי לפני שנתיים ימים ואיני משנה את מגמתו הכללית. אני מקוה שפרסומו יתקבל באהדה רבה.

שלחתי לזואים עמנואל, כי בשלחי אותו לד"ר פרידלנדר התכוונתי לכך שיימסר לו בתרגומו האנגלי. בקטע שמצאתי ראוי ביותר לפרסום חלו שנויים קלים, אולם כוונתו ורוחו נשארו בעינם.

מן הראוי היה, לדעתי, שתקדים למכתב הקדמה קצרה בשמך אתה או בשם ועדת המסטימוניאל, שבה תכתוב כי עוד לפני שנתיים הגיע אליך מכתב מגרמניה, המוכיח שגם בארץ היא מתחזקת הדעה שיש לשנות את שיטת הנדבות בארץ ישראל לפי רוח ועדת המסטימוניאל. ועתה, על ידי בקורך בארץ ישראל ועל ידי ארגון ועדת המסטימוניאל, נכללה הדרך באנגליה, ונראה לך שהגיעה שעת הכושר לפרסם את מכתבי. תוכל להוסיף, שקיבלת ידיעות מוסמכות מגרמניה, אשר לפיהן יתקבל שם ארגון ברוח המכתב הנ"ל בכרכה. יש להוסיף, ששני כתבי העת החרדים ה'איסראליט' במגנצא וה'ידישע פרעססע' כברלין, וכן הצבור שאותו הם מיצגים מסכימים למכתב. שני העתונים יפרסמו את המכתב הנ"ל בצירוף הקדמה כזו בשמך או בשם ועדת המסטימוניאל ומקוים להצלחה רבה. תוכל לשלוח את פרסומך ישר ל'אללגעמיינע צייטונג דעם יודענמוסס' כבונא (?) ול'איסראעליטישעס... בשטטין' * — שני כתבי העת של המתקנים — ואין ספק שגם הם יתנו את ידם.

בשכוע שעבר הזדמנתי עם הרבנים שרייבר מקראקוב ויצחק אטינגר מלכוב. אף שני האדונים הנכבדים הללו אינם מתנגדים לנו בעקרון. אקוה אפילו למשוך אותם לצדנו. גרמניה וגליציה שולחים 15.000 לייש לשנה לארץ ישראל, גליציה לכדה 4.000 לייש בערך על ידי אטינגר.

זה חמש עשרה שנה יש למשפחתי בית בארץ ישראל המשמש סעון לעניים. כסתיו שעבר קנינו קרקע ב-500 לייש. בידי עוד 500 לייש, נדבה * נוסח כהי משובש, ולא מצאתי לו תיקון. ג. א.

לזכר אבי מורי ז"ל, אך לא הוצאנו עדיין את הסכום הזה. רצוננו לראות קודם כל מה הדרך הטובה ביותר להשתמש בו. מכיר אנכי את מר פינס (הנציג שנתמנה על-ידי הועד הפועל של ועדת המסטימוניאל אשר למשה מונטיפיורי) על ידי הרב מקובנו. אך יש לבחון את המצב היטב לפני המינוי, היות וכאן רואים את הפולנים מחוץ הסתייגות מסויימת. יש לנקוט זהירות רבה במינוי נציג, משום שהועדה להארכת עולי רגל אשר בראשה עומד דודי ד"ר הילדסהיימר מברלין תמנה גם היא אותו אדם כנציגה. הנני מצפה לתשובתך המהירה, וחותרם בכבוד רב בנימין הירש

כתוצאה ממכתב זה, כנראה, הופיע עתה המכתב הראשון בעתונות היהודית (כ- Jewish Chronicle ביום 6.4.1877, כ- Israelit ביום 11.4.1877, ביהודה וירושלים ועוד). אני פרסמתי אותו עוד פעם בתרגום עברי ב'העולם' כ-2 בינואר 1943, וכיוון שהוא ידוע, לא אתן כאן את הנוסח. המכתבים האחרים של אבי אל משה מונטיפיורי נדפסו בג'ויש כרוניכל כ-13 באפריל וב-11 במאי 1877.

אין בידי לספר אם אבי התעניין עוד אחרי זה, במידה כרוכה כל כך, ביישוב הארץ, אך ידעתי שהתעניין בבתי מחסה בעיר הקתיקה, כשם שהתעניין ממילא בינוה שלום, שמשפחתי ייסדה בב' שכט תרכ"ה לזכרו של דודו, ר' שלום הירש, אחי אביו, ר' יוסף הירש. דודו זה, ר' שלום הירש, מת בשנת 1859 בגיל העמידה ולא הניח בנים זכרים אלא בנות בלבד. אפשר שמרוב טרחתו בצרכי השעה של יהדות גרמניה לא היה ביד אבי לעשות גם ליישוב הארץ, ואפשר שלא רצה שיתקיפו אותו מצדדים מסויימים. ואמנם נראה הדבר, שקמו מתנגדים לרעותיו שהרי מתח דין קשה על 'החלוקה' הנהוגה אז בארץ. הוא השתתף בכל התנועות הרוחניות שפעלו בקרב היהודים בגרמניה וביתר ארצות אירופה. שעת כושר לכך ניתנה לו במסעותיו שהוליכו אותו דרך כל ארצות אלה.

בהנהלתו של אבי התפתחה הפירמה 'אהרון הירש את בנו' מאד, וניתן לומר: סבו, אהרון הירש, היה מיסד הפירמה וכימיו החל פירסומה; אביו, ר' יוסף הירש, עשה אותה לפירמה ששמה ידוע לתהילה בכל גרמניה, אך הוא הוא האיש שקנה לה שם ופירסום בכל העולם כלו. בשנת 1888 נודעזק אבי בשל הפסד מסוין; פירמה אחת שקיים עמה קשרים איבדה את ממונה. לאחר שנים סיפר, כי בימי המשבר ההוא ביקש מכנסים גדולים בגרמניה שיתנו לו הלוואה, וכשהללו היססו אמר להם: 'מובטחני,

שאני כרב החובל אעביר את האניה דרך הסערה לחוף מבטחים, אבל אם אתם תעזבו אותי, אסע לאמריקה ואתקשר עם בנקים אמריקאים וייפסקו היחסים ביני ובינכם ואהיה פירמה אמריקאית." רק לשמע דבריו המפורשים האלה נענו לו. זכורני כי בשנים אלה עבד אבי יתר על המידה, והוא וכל משפחתו היו בצמצום גדול. אחותי הבכירה בילה-ברטה, שהיתה בה רוח של בדיחות דעת, קראה את השנים האלו תמיד 'שנות הפרות הרזות'.

אחרי שנתיים התגבר אבי על מצבו הכספי החמור. בשנת 1889 הגעתי לבר-מצוה, וזכורני כי הורי הגנו את היום הזה ביד רחבה, לרגל 'בר-מצוה' שלי הוכתר אבי כתואר 'מורנו' על ידי רבי עזריאל הילרסהיימר בברלין, אולם אבי לא השתמש בתואר הזה, והיה נקרא לעלות לתורה: החבר בנימין בן יוסף.

בשנת 1892 נסע אבי בפעם הראשונה לאמריקה, כדי לחזק את היחסים עם חברים למסחר שהיו לו שם. עצם הנסיעה מוכיחה על התפתחות הפירמה העצומה והמהירה, שהרי שנים אחדות קודם לכן אף אחד ממשפחתנו לא חשב על נסיעה כזאת. ואדרבה, זכורני שרוד אבי, גוסטב גומפריכט הירש, סיפר, כי דיבר עם אדם שבא מאמריקה, וזה סיפר כי המציאו שם המצאה, וכעזרתה מדבר איש עם חברו כשהוא מרוחק מכנו קילומטרים אחדים. מוכן כי התכוון לטלפון, אך דודי, כספרו זאת, הוסיף: "אני יודע שהוא שקרן גדול. לולא ידעתי כי יש באמת חלק עולם בשם אמריקה, הייתי חושב שגם זה שקר בפיו." — בשוב אבי מאמריקה ניכרה בו השפעת הנסיעה ורישומיה והיה מרבה לספר בה. כיון שאבי היה אדוק ביותר, הוסכם עם בעלי-האניה כי יקבל בה אוכל כשר, ובעבורו נסע באניה משניח על הכשרות. אבי נהנה מזה הנאה כרובה. וכן נעם לו מה שבירכו אותו בבית הכנסת באמריקה כאורח מכובד, והוא מנהג שלא נודע בגרמניה. באמריקה חיפש גם קרובים שהגרו שמה, בערך בשנת 1850, אך לא מצאם אלא לאחר שנים, היות והמירו את שמם ונקראו שם בשם 'אבלי'. הוא חיזק את קשריו המסחריים עם אמריקה ואחרי שנתיים יסד שם סניף של הפירמה בהנהלתו של לודוויג פוגלשטיין (בן הרב הירשעלם משטטין). שנתפרסם אחר כך באמריקה. ייסוד הסניף הזה היה נקודת מפנה, שכך נעשתה הפירמה הגרמנית פירמה עולמית. מכאן ואילך היו אבי ויתר בני משפחתנו נוסעים לעתים קרובות לניו-יורק, וקצת צעירים, כמו זיגפריד ויוסף הירש, עברו בסניף האמריקאי שנה או יותר. (זיגפריד הירש עלה עם אשתו קירי בשנת 1933 לארץ-ישראל, מכאן עברו מחמת מחלת אשתו לאמריקה, והוא חזר לאחר פטירתה לא"י בשנת 1946; יוסף הירש יושב מאז שנת 1933 בחיפה כמנהל סניף הבנק של יעקב יפת ושותפיו). בשנת 1897 שלח אבי את אחי השני, אמיל (יצחק), לאוסטראליה

לנצל את אוצרות המתכת הנמצאים שם. הוסכם עם הממשלה האוסטראלית, כי שלוש הפירמות היהודיות בגרמניה 'אהרון הירש אח בנו, 'מעטאלל געזעללשאפט של פרנקפורט' ו'בער, זוהנדיימר ושות' יקנו מאח הממשלה את כל המתכת אשר תימצא שם במשך שלושים השנה הבאים. אך מלחמת העולם הראשונה שמה קץ לחוזה. כנראה הצטערה הממשלה האוסטראלית על כך, שכן שנים אחדות אחרי המלחמה פנתה אל הפירמות לחדש את החוזה, אבל הן מאנו.

כשלהי המאה הי"ט התקשר אבי עם ממשלת רוסיה כדי ליסד חברת מניות שתנצל את המכרות בסיביר, בְּטֵיִיִּהָא, לא רחוק מוולאדיווסטוק. המשא והמתן נמשך שנים אחדות ובשנת 1905 בערך נחתם החוזה, אך סמוך לחתימתו אמר המיניסטר מר לעניני פנים לאבי: "אני מברך את מר בנימין הירש על יסודו, אבל לפי החוק הרוסי אי אפשר שיהודי יהיה יושב ראש של חברת מניות." אבי השיב לו: "עד כה לא היה חשוב בעיני, אם אהיה יושב ראש החברה אם לאו; אבל ברגע שאמרת לי, שאסור לו ליהודי להיות יושב ראש, הריני עומד על דרישותי. אין לך ברירה אלא באחת משתיים: או לשנות את החוק או לראות כל מה שהיה בינינו כחלום יעוף." בעוד שעה מתחילה החשכה ומאז ועד מוצאי שבת אינני יכול לדבר עם כבוד המיניסטר בעניני מסחר. אבל במוצאי שבת הנני מחכה להחלטת המיניסטר והממשלה הרוסית. אם לא אקבל הודעה, אשוב במוצאי שבת לגרמניה." כל יום השבת טלפן המיניסטר שעה שעה (זאת סיפר לי אחר כך מנהל המלון, נוצרי שויצארי, אשר הכרתיו) ושאל, אם מר בנימין הירש יכול לבוא למיניסטריון. אבל מנהל המלון ענה וחזר וענה: "אני מכיר את מר בנימין הירש, היום יום שבת והוא לא ידבר בה על עניני מסחר." במוצאי שבת הלך אבי למיניסטריון ונעשה יושב ראש החברה. בשנת 1912 ישב אחי הבכור, אברהם, כשנה במאטיוהא. הוא נסע ברכבת סיביר-אכספרם לוולאדיווסטוק, משם כ-24 שעות בספינה עד הנמל מאטיוהא ומשם רכב על מוס ימים אחדים עד שהגיע למכרות. יש בידי מכתבים רבי-ענין שכתב משם וזוכרני את ספוריו ואת ספורי חברו, גוטפריד גולדשמירט, שהיה אדוק כמוהו ושניהם אכלו בנסיעה הזאת רק מאכלות כשרים (גוטפריד גולדשמידט נספה במחנה ריכוז ברגן-בלזן, ילדיו חיים בארץ ישראל).

בשנת 1906 ליכדו אבי ואהרן הירש, בנו של דודו זיגמונד ואחותו הלינה, את כל בתי החרושת של הפירמה בתוך חברת המניות Hirsch Kupfer- und Messingwerke Eberswalde und Ilsenburg. אני הושב שאהרון הירש היה היוזם הראשי בדבר. בתעודות היסוד נקבע, כי 51% של המניות יהיו תמיד בידי בני המשפחה, אבל אחר כך לא יכלו עוד להקפיד על תנאי זה. גם הפירמה החדשה נתפרסמה בכל העולם.

לאכי ניתן, נדמה לי שבאותה תקופה, התואר 'קומרצינראט', אבל הוא עצמו לא העריך את התואר, ענו היה ולא ידע כמה עלה בזה כבודו. וזאת לדעת, כי אבי לא היה מוחר ותו לא. לא, הוא היה משכים יום יום ועסק, כפי שסיפרתי, בתלמוד תורה ובצרכי הציבור היהודי. כך נעשה אחד העסקנים החשובים של דורו. הוא פעל בעזרה הסוציאליית היהודית. כך טרח, למשל, לסלק את הקבצנות הנודדת מקרב היהודים בגרמניה, קבצנות שהיתה לנגע לישובי ישראל במערב. וכן היה חבר של הנהלת 'האגודה הבלתי תלויה לעניני היהדות החרדית' (Freie-Vereinigung für die Interessen des orthodoxen Judentums) ושל הנהלת החברה 'עזרה, Hilfsverein deutscher Juden' ושל הנהלת הסמינריון לרבנים בברלין, וכן היה יושב ראש של 'חבר הקהילות היהודיות בגרמניה'. מתוך אדיקותו התעניין בכל הבעיות של שמירת הדת. בכל לב ונפש היה קשור לרעיון של 'כלל-ישראל', ומיססה זו נשמעה מפיו כאילו תרועת מלחמה. על כן היה תמיד חולק על הפילוג שבין קהילות דתיות ולא דתיות. רק ליהדות הרפורמית התנגד. כשנוסדו הלשכות של 'בני ברית', עמד ליסד לשכה גם בהלברשטאט, היא הלשכה 'ברנט ליהמן'. ולא זו בלבד, אלא עזר גם ליסד לשכות כדרום גרמניה (למשל בפרנקפורט דמיין ובמינכן) והשתדל תמיד בכל עניני 'בני ברית', והיה חבר בועד הכללי בכל ימי חייו. על אף אדיקותו לא היו יחסים בינו ובין הנועת 'אגודת ישראל', שכן חלק עליה מנקודת ראות של כלל ישראל. רק אחרי פטירתו נעשתה עירו נקודה מרכזית של התנועה הזאת. לנו כמעט אי אפשר להבין, איך היה יכול איש אחד לעשות מלבד עבודתו המקצועית עבודה רחבה כל כך למען הציבור. ואולם היה בו הכשרון לחלק זמנו בכל יום. בשעת הפנאי היה ישן מעט. הוא היה אומר: "עתה אני רוצה מלוא-כף של שנה", וכן היה אומר: "לאמיתו של דבר אני חרוץ מתוך עצלנות, שכן רצוני לסיים את הדברים כדי שאתפנה ככל המוקדם."

אבי כתב מאמרים וספרים כבעיות של הכלכלה. כן חיבר ספרים על 'בי-מטאליס-מוס'. לאחד מידריו הקדיש אחד מספריו ברשמו על דף השער את מאמר חז"ל: "הזהב קונה את הכסף ואין הכסף קונה את הזהב." וכן ערך ופירסם משנים לשנים סטטיסטיקה על הנהושת בכלכלה העולמית, וכתב על שרות מסילת הברזל, ביחוד מבחינת הובלת סחורות. בזכות רעיונותיו הפוריים בענינים האלה ודומיהם נבחר חבר הוועד הציבורי לעניני שרות מסילת הברזל בכל גרמניה, וכן היה סגן יו"ר לשכת הסוחרים בעירו, ויסד בלונדון את הבורסה הראשונה למתכת בכל אירופה, והיה החבר היחידי של הבורסה היושב מחוצה ללונדון. (אחרי מותו לא הורשה להיות חבר בבורסה זאת מי שאינו תושב לונדון). תושבי לונדון חבשו תמיד צילינדרים

בכורסה, ואולם אבי חבש מגבעת פשוטה, ולא נקרא 'בנימין הירש', אלא 'מר בנימין',
והיא אות להיותו אהוב ונכבד על החברים. בהיותי סטודנט ושהיתי בלונדון רציתי
פעם לבקר את אבי בכורסה, ושאלתי: "היכן מיסטר בנימין הירש?" אמר השוער:
"אינני מכיר מיסטר בנימין הירש!" אך פתאום קרא: "אתה מתכוון למר בנימין בעל
המגבעת העגולה?"

כשמת יושב ראש לשכת הסוחרים בהלברשטאט, רצו סוחרי העיר וסביבתה לכחור
ליושב ראש הלשכה איש נוצרי ולא איש יהודי, ובאו אל אבי ואמרו לו: "איך אנו
יכולים לכחור את כבודו, לפי שאינו עובד בשבת." ענה להם אבי: "כל העבודה
בשביל לשכת הסוחרים עשיתי במשך כל הזמן הקודם בעצמי, ואם אינכם רוצים
לכחור אותי מפני שנאת ישראל, הגידו לי זאת בבירור ולא אהיה נעלב. אינני רודף
כבוד להיות חבר של לשכתכם. כרגע אני מוותר על הכבוד הזה ותעשו את העבודה
לבדכם." כשנודע למיניסטרונין למסחר, שאבי אינו עוד בלשכת הסוחרים, מינזוהו
חבר בוועד המרכזי שעמד מעל ללשכות הסוחרים. ופעם אחת, כשמיניסטרו המסחר
בא להלברשטאט לפתיחת בנק ממשלתי, הודיע לסוחרים, כי ישמח מאד לראות את
ידידו מכבר, את בנימין הירש. הנהלת הסוחרים היתה נבוכה ולא ידעה מה תעשה,
וזכרני שאבי הזמין את המיניסטרו לארוחת צהרים לביתו, ובערב השתתף בסעודה
חגיגית בבנין העירייה; כלומר הסוחרים היו אנוסים לערוך את הסעודה בבית העירייה
ולא בלשכת הסוחרים היות ואבי היה מסרב לבוא אליה.

בשנת 1890 בערך התקיימו האספות האנטישמיות הראשונות בהלברשטאט, ואבי
התרגז מאד על כך. הנואם היה האנטישמי הידוע אלוארט. חברי אבי, האצילים
שבעירייה, אמרו לו: "אל תתרגז, נלך לאספה ונשתדל שם למנוע אנטישמיות בעירנו.
אנחנו יודעים, כמה גדול ערך היהודים במסחר ובעניני כלכלה בעירנו." לשמע
הבטחות אלה פנה ליהודים בהוראה, כי לא ילכו לאספה הזאת. אבל יומיים לפני
האספה מלפנו פתאום ירדיו הנוצריים, ואמרו שאינם יכולים להשתתף באספה;
זה טען כי נקרא אל מושל המחוז, וזה טען כי הוא אנוס לנסוע לברלין, והשאר
טענו כל אחד כיוצא באלה. החליט אבי לנאום באספה הוא עצמו, ביטל את הוראתו
וציווה לצעירים בעלי השרירים שבקהילה להיות נוכחים. הייתי אז כבן ארבע-עשרה,
אך מרוב סקרנות התגנבתי אל האספה. עמד אותו שונא-ישראל ואמר, כי היהודים
בכל אירופה העשירו מרם הנוצרים ולהיותם מוגי לב השתמטו מעבודת הצבא
במלחמות 1864 ו-1870, וכן אמר, כי היהודים, אע"פ שהם גרים בגרמניה, אינם
גרמנים, שכן עגל אפילו נולד באורוזה לא יהיה סוס. אבי אור גבורה והשיב לו
בנאום שהיה בו שיעור קומה, והקהל, פועלים ובעלי מלאכה, מתאו לו כף, כי היה

אהוב מאד בקרב פשוטי־העם. הוא אמר בנחת: "אל תתנו להפריע את השלום בין תושבי העיר, בין פרוטסטאנטים לבין קאתוליים ולבין יהודים. נעבוד ביחד למוצת עירנו ואל תאמינו לדברי המסית. אני רוצה לומר רק דבר אחד: לכו, הנואם ואתם, לבית־הכנסת של הקהילה, ותקראו שם את שמותיכם של אלה שנפלו הלל במלחמות הקודמות, ותראו שאחוז היהודים שנפלו הלל גדול הוא מהאחוז הכללי." השיב אל־וארט: "שמעתי, כי בנימין הירש יש לו זכויות מיוחדות לגבי עיר הלברשטאט, אבל אין זה חשוב, אם יהודי אחד עבד למוצת התושבים; היו לו גם רווחים." וכדברו עשה העויות אנטישמיות. פתאום קם פועל־הובלה וקרא באזני הקהל: "עד מתי עלינו לסבול את הפטפוט על איש מכובד, שאנחנו מכירים אותו משנים?" אמר ועלה לכימה, ואחריו עלו גם חבריו, נטלו את הנואם, העמיסו אותו על גבם והוציאו אותו מחדר האספה, שבו ואמרו: "האספה ננעלה, מאחר שהנואם שוב איננו פה." אבל אחר כך הלכו ורבו האספות האנטישמיות ואיש לא התרגז עוד על כך. אבי ציונה על כל בני משפחתו שיפסקו את היחסים האישיים ביניהם ובין הנוצרים. הוא עצמו לא הזמין עוד שום נוצרי אל שולחנו, והוא ואשתו לא נענו להזמנותיהם. הוא רצה להראות להם שהוא מכיר את רוחם. רק עם אחרים קיים קשרי ידידות, למשל עם האקונימיראט בארטון, אחד המורדים בשנת 1848, ועם וינדהורסט, מנהיגה של סיעת הקאתוליים ברייכסטאג, ועם עוד גדולי השלטון, אבל בדרך כלל נפסקו היחסים האישיים, ואל ביתו היה מכנים רק את ידידיו למסחר מחוץ לארץ, מאנגליה רוסיה ואמריקה; אלה היו אורחי ביתו בכואם להלברשטאט.

עם כל זה השתמש בקשריו עם הממשלה להשתדל בעניני היהדות. באחד ממכתביו לאמי מצאתי כתוב: "היום הייתי אצל ראש המיניסטרים ביתמאן־הולוויג ודיברתי אתו על השחיטה, האנטישמיים רצו לאסור אותה." (אבי המציא, יחד עם המסגר טילמאן, מכשיר התופס את קרני השור כדי להקל על השחיטה ולמעט את זמנה). במכתב אחר משנת 1890 הוא כותב, כי דיבר במיניסטרוון על מנוחת יום ראשון, הינו שרצה להשיג הקלה ליהודים שהיו סוגרים את משרדיהם ביום שבת בענין איסור עבודה ביום ראשון.

ועתה אספר דבר שנפל ביני לבין אבי. מאז היותי בר־מצוה לא הייתי עוד אדוק. אין הכוונה לקיום המצוות המעשיות אלא למחשבותי. הורי הכירו שאין עוד הרגשותי כהרגשותיהם. לא כיחשתי שהקפדה בדקדוקי המצוות לא מצאה חן בעיני ושלא רציתי ללמוד משנה וגמרא. ואולם את התנ"ך אהבתי וקראתי בו בהתלהבות. אבל שאפתי לחיים עליונים יותר ורציתי לפרוק מעלי את עול השיעורים המרובים. עם אחי

ר' בנימין הירש

יצחק, נאמן לבי ואיש סודי, הייתי משוחח הרבה, ועליו היו הורי מטיילים שידבר על לבי בעניני 'יהדותי'. בהיותי תלמיד הגימנסיון ואחר כך סטודנט בכרלין וכמינכן לא הייתי כופר בעיקר, כי אם מאמין שכלב, אבל כידוע גורם כל להץ לניגוד, ומתוך כך היו ביני ובין הורי ויכוהים לא נעימים. היום אני בוש מכל אלה, אך בימים ההם נלחום נלחמתי. זכורני, כי אחרי גמר-בחינותי ברפואה, בהיותי כבר אמיסטנט בכרל-לין, באתי במקרה להלברשטאט בתשעה באב, ואבי חקר אותי בענין קיום מצוות, ונפל ריב בינינו, ועוד באותו לילה עזבתי את הלברשטאט. היה זה זמן קשה להורי. אחותי תרזיה מתה בשנה ההיא בשפעת, והיא אשה צעירה בת עשרים ותשע, והאמון הזה דיכא את נפש כל משפחתנו. נסעתי להאנובר ומשם כתבתי לאבי מכתב בן כמה דפים וניסיתי להסביר לו כי כל הדברים האלה אינם אלא דברים של השקפת עולם, וכי אני דורש לעצמי החלטה מתוך חרות. משם נסעתי לחופש לשבוע ימים ובשובי לכרלין מצאתי מכתב קצר של אבי, הניתן כאן בשלמותו:

14 באוגוסט 1901

בני האהוב מאד,

מכתבך קראתי בצער רב. עלינו, על הורייך, עברו גזרות קשות לרוב. במכתבך, שבו פגעת בנו כל כך, הגדת לנו כי סרת מן האמונה, אשר לה היינו נאמנים, אנו ומשפחתנו, בכל דור ודור. הרי אתה עצמך מודה בפירוש בעובדה הזאת. הדבר מעציב עד מאד. השב אל לבך אם אתה חפץ לעמוד בדברייך או אם אתה יכול לחזור בתשובה מאהבת הורייך. אלהים יעזור לך, אם תמצא את הכוח להקריב לנו את הקרבן של קיום המצוות. אין צורך להרום את הגשרים בינך ובינינו. אם תקיים את מצוות התורה, שנתן לנו ה', יתקיימו בך דברי הכתוב: נעשה ונשמע. בראשית תעשה מאהבת הורייך ואחר כך תתרום מחשבתך ותעלה למצב רוחני ונפשי נשגב, ואנחנו, הורייך, נשמח בך ואם אפשר אהבתנו תלך ותגדל. חזק ואמץ ברגש שאהבת הורייך חשובה מכל הדברים שאתה יכול לשמוח בהם וגדולה מכל פילוסופיה ומכל השקפת עולם. אל תחשוב, כי בערב אשר בו שוחחנו ביחד, ושאלתי אותך, אם אתה מתגלה או לא וענית בחיוב, והתרגזתי על תשובתך — אל תחשוב כי עבירה זו היא קלה בעיני או לא חשובה. אי אפשר לבטל אפילו מצוה קלה מן האמונה היהודית. אתה יכול להאמין ביהדות או לא, אך לאן תוליד הדרך, אם איש יחיד יכול לשנות את היהדות על ידי ביטול מצוה אף אם היא קלה בעיניו.

אתה עומד על פרשת דרכים. סבורני, שתשובה לדרך הקודמת נראית
 לך היום כקרוב, אך לאחר זמן מה תהיה מאושר כי בחרת בדרך זאת.
 התשובה ראויה לך, ובה תכבד את עצמך. כשאני חושב מה יהיה עתידך,
 אני רואה אותך ועל ירך אשה אשת חיל, ובנים ובנות, שבהם יברכך ה'.
 ואם כך, תהיה מאושר שתפסת ידי לשוב אל היהדות השלמה.
 אל תענה תיכף וזמיר על מכחבי, תתישב בדעתך על דברי ותענה כחיוב
 ותהיה קשור ככל האפשר להוריק, לאחיך ולאחיותיך, יותר משהיית
 קודם, בעבודות חזקות, ודמעותי שאני מוריר בכתבי את המכתב הזה
 תחדלנה ואשמח כנפשי וברוחי ביחד אתך. באהבה, אביך

Halbestadt 18 December 1883
 Benjamin Hirsch
 Klementia gottman n. in wiesbaden
 Dr. Josef Hirsch

חתימה משופטת של ר' בנימין הירש ושל הממכר

בה בשעה קיבלתי מכתב מאחי, אהובי ואוהבי יצחק, והוא כתב לי, כי גם הוא נעצב
 על החלטתי, אבל קשרי האהבה בינינו לא יחדלו. הוא הוסיף לכתוב לי בכל
 שבוע ושבוע, אבל אמי לא כתבה לי במשך שנה וגם אני לא כתבתי להורי, ובכזו
 אבי לברלין, מה שעשה לעתים קרובות, לא רצה לראות אותי. היה זה זמן קשה לי,
 אבל אחי הקל קצת על מצבי. לא ראיתי את הורי במשך שנה, אך הנורל חזק מרצונו
 של אדם. אחרי שנה, סמוך ליום הכיפורים, הליתי במחלת התוספתן ושני ימים לאחר
 יום הכיפורים עמדתי להתנתח. דודי אהרון הירש שישב כבר בברלין מילפן במוצאי
 יום הכיפורים לאחי, שיבוא עוד לפני הניתוח לבקר אצלי. בזמן ההוא היה ניתוח כזה
 ענין קשה, ואחי סיפר לאבי מה קרה, אבל מאמי הסתירו את הדבר. אבי בא עם
 אחי לברלין, אך אחי ביקש מאבי, שלא יבוא אלי, שמא אתרגש לפני הניתוח, וכן
 לא ידעתי על כואו. אחרי שבוע שבתי לאיתני, ואבי בא לבית החולים ושם ורדים
 על מטתי ולא יכול לדבר מרוב דמעות, וכדי שלא אראה דמעותי הפך את פניו. אחר
 כך אמר: "אם תוכל לנסוע, בוא להלברשטאט, אמא תטפל בך כשתבריא." מששב
 אבי ודיבר עם אמי, נתגלגל הדיבור במקרה על בית החולים, ואמי הכינה סיר ואמרה:

"אני יודעת, שיוסף בבית החולים והוא הולה מאד. אינני רוצה לשמוע כל דבר אלא מיד אסע לברלין." כשנכנסה אמי לחדרי, לא הגידה כלום, רק לימפה את ידי. בעזבי את בית החולים נמנעתי להבראה להלברשמאמ, ובמשך כל הזמן לא דיברו הורי או איש ממשפחתנו על השנה הקשה שעברה, והיה זה מופלא בעיני, כי ידעתי עד כמה היו קשורים בדת היהודית. לשנים הייתי בוינה לשם סיום לימודי, ובמקרה ביקר אצלי אבי שהיה שם בעיני מסחר. התפלאתי באמרו פתאום בערב: "נמיול קצת." ובשעת המיול אמר לי: "תודה כי מאז המתיחות שהיתה בינינו לא דיברתי אליך על עיני דת. עכשיו אתה עומד להשתקע בברלין כרופא, ואני מבקש ממך שתי הכטחות, שיהיה מאכלך תמיד מאכל כשר, ושלא תתחתן עם נוצריה." ועינתי: "ודאי שלא יבואו לכייתי מאכלים האסורים בתורת אבותינו. ומה להתונתי, אכן לא הייתי יכול להקביח לך דבר כל השנה הקודמת, אבל עתה יכולני להודיע לך, שהתארסתי עם בחורה יהודיה והיא בת-טובים." אבי נשק אותי ורצה לדעת שם ארוסתי וכשלא הגדתי אמר: "טוב, אל תגיד לי, שהרי לא אוכל לשמור הדבר בסוד לכלתי גלותו לאסך, אבל אקנה טבעת יפה ותתן את הטבעת לארוסתך ותאמר כי היא מהת מי שעתיד להיות חותנת."

אבי לא היה הולה אלא פעם אחת. חליו היה שטף דם מן האף. היה זה הסימן הראשון של ארטיריו-סקלירוז. רופא המשפחה הגיד לו במעמדי, כי אסור לו לאכול ולשתות כמקודם, אלא עליו למעט במאכל וכמשתה. הוא ענה: "רצוני לעשות את הכל מה שאהם, הרופאים, מועצים לי. אינני חושב, שאהם תאריכו את ימי חיי, אבל אינני רוצה, שמישהו יאמר כי איש זקן זה לא יכול למעט את הנאתו באכילה. את הכל אעשה, רק בעבודתי אי אפשר לקבוע לי גבול." הוא הסכים אך לטייל בכל יום עם אמי, אבל לא עשה זאת בחפץ לב, וכאשר עבד על יד שולחנו ואמי שלחה לו את מנבעתו ואת מקלו, סימן שהגיעה שעת המיול, היה אומר: "עלי להפסיק את עבודתי, מפני ש'השר' (הנערה שהביאה את החפצים) כבר בא." לדאכנו אסרו הרופאים עליו עוד את תקיעת השופר כראש השנה, שהיתה לו ירושה מאביו. אבל על מצוה זו לא ויתר אלא לאחר שהנהלת הקהילה מסרה את זכות התקיעה לבנו, אחי אברהם. אבי שמח בשמעו את קול השופר עולה מפי בנו ואמר: "עכשיו אני שומע את קול השופר מן משפחתנו בדור השלישי." אחרי ההתקפה הראשונה שב אבי עד מהרה לאיתנו ואחר כך נסע הפעם האחרונה לאמריקה, והוא אז בן שישים ושמונה.

ביום 7.9.1910 היה יום הולדתו השבעים של אבי. ביקשנו לערוך חגיגה לכבוד היוכל, אך בענוות לכו לא חפץ בה, ונסע עם אמי למקום-המרחץ גאסמייין. אך גם שם לא נבלם סגירת-היוכל. לגאסמייין הגיעו מלגזמות רבות ומשרד הדואר היה מוכרח

להביא לעזרה פקידים ממקומות סמוכים כשל שפעת המלגומות האלה. כשחזר מנסיעתו השתומם מאד, בראותו כי באולם ביתנו עמדו כל המנהלים וכל הפקידים של הפירמה 'אהרון הירש את בנו' ובראשם גיסי גבריאל הירש ואחיו אהרון ואחי אברהם ויצחק, כדי לכרך אותו. למחרת באו הפועלים מבתי החרושת של הפירמה וביחוד מקיפּרְהֶמֶר אֶלְגֶנְבוֹרְג ומֶסְנֶגֶן אֶבְרָהָם וְהוֹבִילוּ לוֹ שֵׁי, עמוד גדול עם דוגמאות של כל תוצרות בתי החרושת. בעזוב הפירמה את הלברשטאט הובא העמוד לברלין, ובימי הימלר מברלין לאמשטרדאם. פה מצאוהו הנאצים אחרי פלישתם להולנד וניפצו אותו לרסיסים. מנהלה של הפירמה 'גרומה' (שקמה אחרי הפירמה 'אהרון הירש את בנו') מר בנו ז'נן הציל את כתב ההקדשה של הפועלים. ובכן, אבי נתקיים בו כל הכבוד מן הכבוד הכבוד רודף אחריו. הפירמה ערכה לכבודו חגיגה גדולה ונקראו בה עתוני-היתול והוצגו הצגות מברחות. בחגיגה זו הכל נתנו כבוד לאבי לא כבעלה של הפירמה וראשה אלא כחבר הפועל בין חברים, ואחד הפקידים כבר תלש דף מפנקסו של אבי ופרסם אותו בעתון החג להראות לכל הקהל מה היו טרחותיו המרוכות של איש זה העסוק כל כך:

קויבלר (הגנן) — נחש מים (סימן למשא ומתן שלא נגמר עדיין) — פרוכת — מניות של מורטנג' — פלר (הנגר) — בית החרושת של נחושת — לוחטימיריאזוב (שם ירד רוסים של הפירמה) — דמי שחיטה — שהחינו (לשם ראש השנה) — עגלה — אנית מפרש — עלים מאילונבורג (לשם סוכה) — מכבי-אש (הוא היה חבר אנדרתם) — גפרית — לולב — זואנויא (?), שם מקום שבו היו בתי חרושת) — דיסקונט באנק — מנהל חברת תעשית הגאז — בית המטבחים — לילי-לאה (בתי אשר לה רצה לתת מתנה) — לברוק את העירוב של ק"ק — אמיל בער (יידו) — המלפון המרכזי — הרופא ד"ר נבלונג (רופא המשפחה).

בעתונות נתפרסמו מאמרים עליו, ולא בעתונות היהודית בלבד, אלא בכל עתוני גרמניה זמחוצה לה, ברוסיה, באמריקה ובבלגיה, אשר שם התקיימו סניפים של הפירמה מיסודו של אבי. כיום הולדתו זה נרב, מלבד נדבות אחרות, עשרת אלפים מארק לקרן ה'קלאום' שהיה לו כבן-שעשועים, מאחר שראה את עצמו כיוורשו הרוחני של יששכר ברמן, כפי שהזכרתי לעיל.

בשערותיו העבות הצהובות וזקנו הצהוב לא היה נראה כאיש זקן. כשנת 1911 נסע לוויסבאדן עם אמי שרחצה שם באמבטיות חמות. משם נסע ליומיים לקארלסרוהא לבקר אצל אחותו, דודתי יאנט וורמסער, שכבר היתה אלמנה. בעמדו לעזוב את קארלסרוהא חלה בתחנת הרכבת בשכתו על ספסל. בא הרופא ואבי אמר לו: 'עוד מעט ואהיה בן שבעים ואחד שנה. ארטייר-סקלירוזה, שיתוק'. אבדה הכרתו והוחזר

לכית דודתי. אמי באה מיד לקארלסרוהא ומוכן שאף אני מיהרתי לבוא אל אבי. מצאתיו נטול הכרה. גם רופאנו משכבר בא, זכנ רופא מפורסם מן האוניברסיטה של היידלברג, אך לא היה בידם להושיע. כמשך ארבעה ימים היה אבי שרוי נטול הכרה, רק בשבת אמי על מטתו, נטל את ידה ונשק אותה. בשבתנו על יד מטתו קרה ושאלה אותי אמי: "הגד לי את האמת. הישוב אבא לבריאות שלמה, או יהיה תמיד חולה?" כשהיססתי לענות, אמרה: "אם כן, נתפלל שאבא לא יתעורר משנתו." וכך היה. בערב יום המישי למחלתו, ב־11 במאי 1911, נפטר. ביום שישי באו כל בני משפחתנו וגם אנשים אחרים לקארלסרוהא ללוות את הנפטר להלברשטאט. מברלין שלח מיניסטריין הרכבות מיוחדת לקארלסרוהא להעביר את הארון, וחברי חבא קדישא מהלברשטאט באו שמה להכין את הלוייה. נסיעתו האחרונה היתה כנסיעת גדול בישראל. כל מקום שעבר הארון והיתה בו קהילת ישראל יצאו היהודים לתחנה לחלוק למת את הכבוד האחרון. בתחנה אחת אשר ממנה הוליכה דרך ישרה להלברשטאט, עמדה רכבת מיוחדת להביא את הנפטר ומשפחתו להלברשטאט. בהלברשטאט נסגר חלק מן התחנה לקהל ולא נפתח אלא למשתתפים בהלוייה. כל הקהילה והרכבים עמדו שם וכל חברי העיריה וראשה, וכל הפקידים הגבוהים, והם שמו את הארון על שכמם והביאוהו לביתו. שם עמדו פועלי בתי החרושת של הפירמה 'הארון הירש את בני'. בבית הספידו אחי הכבוד אברהם, ומן הבית הלכה הלוייה לבית הכנסת, ולפני ארון הקודש העמידו את הארון ושם הספידו בן אחותו רבי יצחק אויערבך. מבית הכנסת הביאו אותו למנוחת כבוד בבית העולם הישן ושם הספידו ירדו ר' יוסף נובל, רבה של ה'קלאוס'. מלגרמות הגיעו מכל המשרדים של הפירמה שבכל פינות העולם, שהיו סגורים ביום ההוא לכבוד המת. גם ראש המיניסטרים ביתמאן-הולויג שלח לאמי מלגרמה שנאמר בה: "כל אלה שהכירו אותו כיבדוהו כהרשתן גדול ואהבוהו כאישיות גדולה וכאדם העושה צדקה בכל דרכיו." באספה הראשונה של העיריה אמר ראשה: "באישיותו של בנימין הירש אנו רואים לאיזה רמה של תרבות ומוסר פנימי מעלה אמונת אלהים עמוקה." המלים האלה עשו עלי רושם, בראותי כי איש נוצרי העריך והבליט את אהבת אבי ליהדות ואת קשריו ההדוקים אליה. בכל העתונים נתפרסמו טודעות אבל, גם מטעם הבנקים ומטעם חברות מניות, ולכל לראש מטעם הכורסות למתכת וביחוד הכורסה למתכת בלונדון, אשר הוא יסד אותה. בהספרים שנתפרסמו בעתונות היהודית הרבו להדגיש כי מיסמתו היתה לכלל ישראל.

בימים ההם הייתי רופא בברלין ובכל שבוע, לאחר מוצאי-שבת, ולכל הפחות אחת לשבועיים, הייתי נוסע להלברשטאט לשבת על יד אמי. ואזכור, כי בימי השבעה

אמרה לי אמי: "אשאל אותך כרופא, האפשר שאדם ימות מתוך שאין כרצונו להיות עוד. אינני חפצה עוד בהיים, כי ערך החיים אבד למעני." ענית לה: "מען זה אנחנו קוראים ברומנים ולא כמזכירים שבהם, ואינני מבין איך אפשר לך להגיד כי החיים הם ללא ערך ללבך. לא רק אנחנו, ילדיך, מכבדים אותך ומביטים לתוך עיניך לעשות כל חפצך, אף לא כרצון אבינו הוא, כי חוותרו על חיים. לנו, לבניך, ולכל המשפחה הרי את עכשיו האישיות המרכזית." כששכתי לאחר שבוע ימים עם אשתי אל אבי, אמרה אמי: "אני רואה שהדין עמך, והחלטתי לעשות את הכל כדי להמשיך את סדרי הבית, כדרכו של אבא." וכעבור ימי האבל עמדה למרר עניני ביתה. כך המשיכה הייה עוד חמש שנים במנוחה ובשלווה, אף אם חלתה לעתים קרובות. היא שמחה בכנדים ובכנדות וביחוד דבקה נפשה בבתי, הקמנה בכנדיה, וצעירה משני ניניה. את יום הולדתה השבעים בפורים תרע"ד חגגה רק בחוג הקמון של משפחה בתתה שי לכל אחד מבני משפחתנו, ביחוד הפצים מרכושה שקיבלה אותם כשי מאבינו ושהיו יקרים לה מאד.

כשהגיעה שעתה למות, ביום ו' אדר ב' תרע"ו (11.3.1916) היתה שקטה. ויום אחד לפני מותה אמרה לי: "למה תרשה שאקבל עוד זריקות? הרופאים רוצים אולי לראות עד כמה ימים אפשר להחיות גוף העומד למות." לא יכולתי למנוע את הרופאים הנאמנים מלעשות מה שנראה חשוב בעיניהם, אך בלכי הסכמתי לאמי וראיתי שהדין עמה. בהרגישה כי קרב מותה קראה לכל אחד ואחד מילדיה ונפרדה מאת כולם, לא בהתרגשות כי אם במנוחה שלמה כמו שנפרד מחברו בצאתו לנסיעה. כששמעה בכיות מן החדר הסמוך, אמרה: "אינני חפצה בכיות. לא לכבודי הן. ראיתי חיים מזכירים." וברגעים האחרונים קראה אותי ואת בן דודי, הרופא הירש אויערבך, ואמרה: "אתם יכולים לעמוד על יד מטתי, כי אתם מכירים את המות." בארנקה היתה פתקה ובה כתוב: "אינני רוצה שיספידו אותי על יד קברי, ואני חפצה שעל מצבתי יהיה כתוב: "הייתי בת נחל-אשכול ואשת בנימין הירש."

מזכרונות הרמן שוואב על בנימין הירש וביתו

היה בקר מעונן בדצמבר של שנת 1902 כשעליתי בפעם הראשונה במדרגות למשרד הפירמה 'אהרון הירש את בנו' בהלברשטאט. באתי ממפעל-הפליז הסמוך לאברסוואלדה, השייך לפירמה 'אהרון הירש את בנו' ושהיה לי כמולדת שניה. עלי להודות, שפחדתי קצת. עמדתי לפני החדש כלפני שאלה גדולה. המשרד של

הפירמה הקולמית היה מורכב משני חדרים גדולים ושני חדרים קטנים יותר, חדר המנהל וחדר לקבלת פני מבקרים. המלפון צלצל, רעש מכונות הכתיבה נשמע והקול האדיר של גבריאאל הירש חדר בקלות לכל פינה במשרד. מיד נוכחתי לדעת, שהיתה שיטה בתוהו ובוהו. ולאחר זמן קצר הרגשתי את עצמי בן בית לגמרי כמו בבית יציקת הפלז.

מהמשרד הובילה מדרגה רחבה לכיתו של בנימין הירש. על המדרגות האלה שררה דממה לעומת הרעש הגדול שבמשרד, ושמיחים עמקמו את קול הצעדים. חדרי הדירה היו שרזיים בשאננות של נחת. בעד החלונות הנכוהים נראה הגן הגדול, גאות בעל הבית וחירות בעלת הבית. כל השנה עבד שם גנן, אבל בנימין הירש קרא אותו 'עוצה' (עצל), באמרו כי הריצות לא היחה מן המדות הטובות שלו. קשר בין 'למטה' ו'למעלה' שימש איש נכרי מוזר, שישן בחדר הקופה ושהיה אהוב מאד הן בחדרים של המשפחה והן במטבח שבו שלטה שרה, מבשלת המשפחה זה ימים רבים.

בערב השבת הראשון הוזמנתי ע"י כרמים לסעודת ליל שבת, ומכאן זאיך הייתי שם אורח לעתים רבות. כליל שבת היה החדר מלא אור וחמימות שקיבלו את האורח כבן בית. עוד מעט וחדלו השאלות והתשובות הרגילות הראשונות ותחתיהן באה שיחה שבה השתחפו כל הנוכחים. על אף שבקלת הבית ואני היינו שונים בגיל, שנינו התעניינו באותם הדברים. כמוה כמוני גדלנו באותם ימי הזהב בצל 'תורה עם דרך ארץ' וחונכנו ברוח אהבה ובינה לשתייהן. לאט לאט למדתי לכבד את חכמתה, והיא שמחה על התלהבות נעורי. כרגיל זכיתי לשבת על ידה ובליתי לילות שבת יפים ונעימים. גם בימים טובים הייתי באבמסוהוף. מדר הפסח היה חגיגי במיוחד ובסוכות ראיתי את הסוכה בקומה השלישית של הבית בזוהר קרני האורות וכיפי הפרחים השונים. כליל הושענא רבא למדו בסוכה, ובמנורות הנכוהות דלקו שיירי הנרות מיום הכיפורים.

מסורת המשפחות הירש ואויערבך התמוזג, והיהדות היתה למרכז הבית הן בימי שמחה והן בימי אבל. רוח הכנסת אורחים וצדקה צנועה שאין כמותה נתגלתה באבמסוהוף. זמן קצר לפני פורים הביאתני הנברת יוליה הירש לחדר מלא שולחנות ערוכים בקערות מלאות כל טוב לשם משלוח מנות לאביזני הקהילה. לא ראיתי בחיי, לא לפני כן ולא אחר כך, תערוכה כזאת לקיום מצות משלוח מנות. בעברי את סף החדר, אמרה: אראה לך את זאת כי ידעתי שאתה חפץ בכך.

המוסר היהודי שבקומה השניה השפיע גם על הקומה הראשונה (המשרד). במשך זמן כתיבת המכתבים לאמריקה ולאומראליה נשמע לפתע הקול הרם של מר

גבריאל הירש: רבותי, הגיעה שעת תפילת מנחה. בחג הסוכות הוקמה סוכה לפקידים. וכל המשפחות ה'הירשיות' התעלמו התעלסות כללית כששרפו ביהר את החמץ בערב פסח.

בנימין הירש היה רך בלבו על אף מרצו וקפדנותו. בכל נדרי ראינו אותו בכרכו את ילדיו ואת בני משפחתו. בשמחת תורה האחרונה של חייו, כשהיה חתן תורה בקלאום, השביתו דמעות את נאומו. ענוות-לבו באה לידי בטוי בשמחת תורה שלפני כן. מר בכמן, שמש הקהילה, היה חתן בראשית. בדרך כלל היה בידי מר בכמן לשאת לפני תהלוכת ספרי התורה דגל, שעליו היה כתוב: "אנא השם הושיעה נא, אנא השם הצליחה נא". אך הפעם היה מר בכמן אישיות חשובה ולא יכול למלא חובה זו. ברגע הזה רץ בנימין הירש ממקומו אל הכימה, אחז בדגל וצעד כשמש לפני התהלוכה של ספרי התורה וכל הקהל התפלא ומחא כפיים.

חובה מוסרית קיבל בנימין הירש על עצמו בשנת 1910, להציל את כבוד חותנו צבי בנימין אויערבך והוא טילא את חובתו. בזמן ההוא נעלב המחבר של ספר 'נחל אשכול' בגלל ספרו. בנימין הירש נתן להוציא לאור את החוברת 'צדקת הצדיק' של הרבנים אהרנטרווי וזור, שגרמה נחת רוח וספוק בחוג לומדי התורה והמשכילים באשכנז ומחויץ לגבולותיה.

מסירת אמרות ובדיחות של בנימין הירש תחרוג ממסגרת הזכרונות הקצרים האלה. רק שנים רצוני לספר, וזיכרו הדורות הבאים, כמה תמימות היתה לב סוחר גדול זה חריף-הרוח ורחב-הטבט. ביום מן הימים כשקראו כל חברי הפירמה את המכתבים שהביא הדואר, בא מכתב מאהרון הירש מברלין. הוא כתב, כי איש פלוני מנהל של מכרה גדול ברח לצרפת, והוא ציטט שורה של מאריה סטוארט: מר א' הלך באניה לצרפת. בנימין הירש הפסיק את הדממה שעמדה ואמר: באניה לצרפת, כלום אינו יודע, שיש קשר יפה דרך קולוניה. (הוא היה אחד מחברי מועצת הממשלה בעניני הרכבת והיתה לו נמיה מיוחדת לעיניני תהבורת הרכבות). אחדים צחקו וכוניו אברהם ואמיל אמרו פה אחד: סלח אבא. אך בנימין הירש סיים בקול רם: אהרון כותב בפירוש, שהאיש נסע באניה. חזרו וצחקו, וחתנו בן אחותו גבריאל השקיט את הצחוק באמרו: אהרון מצטט את דברי מאריה סטוארט. בנימין הירש אמר חציו מתרגז וחציו עליו: שטות גדולה, והוא המשיך לקרוא בנחת את המכתבים.

אחרי יום הולדתו השבעים ישב, ומזכירתו על ידו, כדי לענות על סכתבי ברכת. כשנודמנו לו במכתב מלים כגון: זקנה טובה, או בסף הזקנה, היה קורא: לסל הנירות!

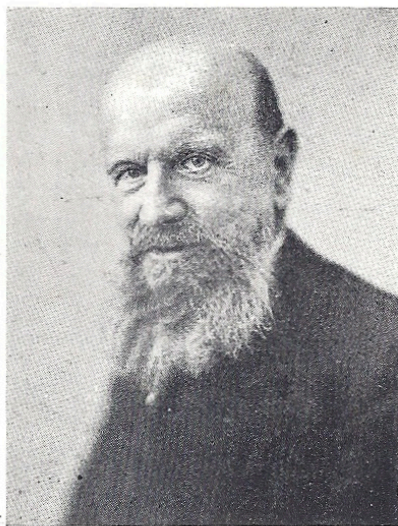
ומה צר כי היה זה יום הולדתו האחרון, ונמנע ממנו להגיע לגבורות.

ר' בנימין הירש ויוליה אשתו

אמיל יצחק הירש

אהרון הירש

אברהם הירש

גבריאאל הירש ואשתו בילה ברמה

פרק רביעי: אהרון הירש

את זיגמונד זיסקינד הירש, אחיו הצעיר של סבי יוסף הירש, כבר הזכרתי לעיל. הוא נולד בשנת 1831 ומת בשנת 1877. עליו היו מספרים במשפחתי שהיה חולני, וכן אמרו שהיה איש צדיק וישר. הוא ניהל את חשבון המעשר של הפירמה 'אהרון הירש את בנו'. היות והפירמה נהגה לפרוש בקפדנות מעשר מכל הרווחים, היתה לו ההזדמנות ללכת בדרך נטייתו ולקיים מצווה בכל חייו. הוא היה גם חבר של עיריית הלברשטאט. לו נולדו שלושה בנים, בכורו אהרון הירש בשנת 1858, בנו השני נבריא'ל בשנת 1860 והשלישי הירש הרמן בשנת 1867, ושתי בנות, ברטה כילה בשנת 1864 ורוזה בשנת 1873. הירש הרמן מת כבן חמישים ואחד, הוא היה נשוא, אך לא השאיר אחריו בן או בת. ברטה כילה מתה בת עשרים ושלוש ממחלה רעה, אחרי שהיתה נשואה לשמעון אלטמן כפרים. מהנשואים האלו יצאה בת אחת, הלנה הנדלה פירט, היושבת בארץ ישראל עם שני בנים, אשר אחד מהם שרת בכריגאדה היהודית, ובת אחת, שחיה בקיבוץ. רוזה יושבת כיום בניו־יורק, והיא כבת שבעים ושלוש. היא היתה נשואה לרופא נשים ידוע, יוסף בונדי, שאהבתיו ביחוד ושמת לפני שנים אחדות בניו־יורק כבן שבעים. הבת שלהם נקטפה כרחל אמנו בדמי ימיה והבן חי עם האם בניו־יורק וגם הוא בעל אשה.

אבל אני רוצה לספר על הבכור אהרון הירש. אהרון הירש היה איש יפה מאד, גבה־קומה וכעל פנים עדינים, וזקנו הצהוב והארוך ירד על חזהו. כשאני בא למקור את חייו של אהרון הירש אני מכחין בהם שלוש תקופות. הראשונה היא הזמן בו חי כהלברשטאט, עד לשנת 1900, השניה מגיעה עד לימי זקנתו, והאחרונה, זקנתו שלא היתה מכורכה. אהרון הירש היה איש פיקח מאד וכל מעשיו הראו על מעוף הדמיון שלו. פתאום עלתה המחשבה בדעתו, ותיכף ומיד עמד להוציא אותה לפועל. מזור הדבר כי עם כל זה היה אוהב את המנוחה. בערב שבת, משנפסקה העבודה בפירמה, הלך הביתה ולא יצא את ביתו עד יום ראשון, והוא התפאר בזה שלא נעל נעלים במשך כל יום השבת. סיפרו עליו: כשהיה עם אבי במוסקבה, חפץ אבי ללכת לקרמל כיום השבת, אבל מרוב נטיותו למנוחה מאן אהרון הירש ללכת עמו. הוא היה פעיל רק בעניני הפירמה או בדברים שמצא בהם ענין חשוב לענות בו ומטרה נעלה. לאחר שהגיע לימי העמידה, היה מספר לי לעתים על חייו, אבל המנוח יסלח לי, אם אני ראה אותו ראות שונה מזו בה ראה הוא את עצמו.

הוא קטף את עצמו לכעין היסטוריון של משפחתנו וערך את אילן יחסה יחד עם ד"ר יוסף בונדי, רבה דמייניק, בנה של בת דודו. הוא כתב גם את תולדות הפירמה אהרון

הירש את בנו לרגל היובל המאה ועשרים של קיומה, וכן כתב רשומות על אחרים מכני משפחתנו, בהן ניכרת אהבתו הרבה אל כל צאצאיה. כבר עמדתי על כך כי הנטיה לכתוב זכרונות היתה שכיחה במשפחתי, וכך ניתן לי לשאוב מזכרונותיהם ומרשימותיהם של אחרים. את החומר שאני מביא להלן שאבתי רובו מתוך הזכרונות והרשומות של אהרון הירש.

הוא נולד בכבוד להוריו זיגמונד שניאור והינדלה הירש ב־6.2.1858. בהבלרשטאט. אביו לקח לו לאשה את בת דודו הינדלה, אחותו של אבי, שנולדה ב־1839. אהרון היה הנכד הראשון לסכנו, יוסף הירש, ולאשתו לאה ממשפחת כהן מאלמונה שמתה ב־31.3.1879. בראשית זכרונותיו הוא מתאר את בית הוריו אשר אני כבר תארתי בכחתי על אהרון הירש געטינגן, אותו בית שנקנה מאת ישראל יעקבסון. סבו, שהיה גם סבי, התעסק עמו במסירות רבה, ונעוריו היפים נתקדדו לו בהרבה עם מות סבו בשנת 1871. פעם קיבלו הילדים במשפחתנו עגלה ועזים למתנה, והוא העביר את העגלה דרך הרחובות אל ההרים הקרובים כשהיא רתומה לעזים. עוד הכרתי את העגלה הזאת אבל אינני חושב שהעזים האריכו את ימיהם עד ימי. הוא מתאר את הפירמה 'אהרון הירש את בנו' כנקודה המרכזית לא של המשפחה בלבד אלא לכל בני הקהילה ואפילו לכל תושבי הבלרשטאט. עודנו נער וכבר היה קשור לפירמה אשר בה נכנס כחניך ובה התעניין כבר בזמן שהיה עוד תלמיד בגימנסיון הריאלי בהבלרשטאט. הוא מתאר את החצר הרחבה ואת המקום בו עמדו תותחים ישנים מכרונזה שהפירמה קנתה כדי להתיך את הכרונזה בבית החרושת של נחושת באילזנבורג. כשנכנסו עגלות המשא לחצר או יצאו ממנה, היה אהרון הקטן שסח תמיד על הסוסים היפים. לעתים קרובות נסע עם העגלונים כדי לראות את הנוף וליהנות ממנו. מקרה מבודד קרה במשך המלחמה בשנת 1866. קלאוסטאל היתה שייכת בזמן ההוא למלכות האנובר האויבת לפרוסיה, אך ע"י הפירמה 'אהרון הירש את בנו' הגיעו משם להבלרשטאט צרורות כסף גם במשך המלחמה. העגלות היו מלוות שומרי דאר מוזינים. קמה השמועה שמלכות האנובר עומדת להעביר את הכסף לאוסטריה, כקרן־מלחמה, והמושל הצבאי של הבלרשטאט שלח גדוד פרשים לקראת העגלות להביא אותן בבטחה לעיר. החיילים לא היו צעירים ביותר היות והצעירים כבר נתגייסו לצבא החזית, וכשהגיעו אל נחל קטן עמד כפרץ אבי, שהיה גם הוא עמהם, ועזר להעביר את הסוסים אל עבר הנחל, היות והפרשים הוקנים שכחו כבר את מלאכת נעוריהם. וכך הגיע הכסף בשלום לעירנו.

אהרון היה קשור לבית החרושת 'קופ־האמר' באילזנבורג ושם היה נוהג לבלות תמיד את ימי חופשתו. מוריו הפרטיים בנעוריו היו שמואל בער ויואל פרידלנדר,

שהיה בזמן מאוחר יותר בנקאי בסטאדה, אבל הוא למד גם בבית הספר היהודי 'השארית צבי' שבהלברשטאט. בית הספר הזה הכין את הילדים ואת הילדות לבתי ספר גבוהים. בין מוריו היה נמנה גם הרב יצחק לאנגה מי שהיה אחר כך דיין בהלברשטאט, וגם אני עוד הכרתיו, וכן מזכיר הוא את המורה לאש. אחרי גמר לימודו ב'השארית צבי' עבר לבית ספר ריאלי ושם למד עד גיל של שבע עשרה. אמנם לא גמר עד הבחינה, כי אם הקדים ונכנס כחניך לפירמה 'אהרון הירש את בנו'. שם היתה חובתו הראשונה לרשום על לוח את כל העגלות שבאו לחצר ואת כמות המתכת שהגיעה לחצר ושיצאה מן החצר למחסן של הפירמה. המתכות האלו היו נחושת, כדיל, אביץ ועופרת וגם מטעני כסף שבאו מהרי ההארץ.

מן הזמן הזה הוא מספר מעשה מכדה. בגן הגדול חי צבי בתוך שטח מוגדר. פעם חלה הצבי וסבי שלח שליח לרופא הוטרינארי, אבל השליח בלבל את הענין, הלך לרופא של משפחתנו ואמר לו: אדון צבי חלה. — הוא סתאר גם דברים שאני עוד ראיתים. במשפחתנו היה המנהג לקחת ענפים למכך הסוכה מהרי ההארץ. למחרת יום הכיפורים הגיעה מאילונבורג עגלה טעונה ענפים אחרי שנמסעה כל הלילה, וכל בני הקהילה קבלו מהם לשם סכך. לנסוע בעגלה הזאת דרך הרחובות הלברשטאט היתה שמחה מיוחדת לכל נערי משפחתנו. בני הקהילה ברחו את הבדיחה: כשבני הקהילה מתפללים בליל יום הכיפורים את התפילה 'עלה, יעלה העגלון וימסע להרים ויכרות את הענפים.

בשנים שלאחר כך נסע לעתים רבות לימסינגוורק על יד אברסוואלדה וביקר אצל דודו גוסטב גומפרט הירש שהדריך אותו ראשונה בתעשית מתכת, והוא היה תלמיד המצליח באמת, ונעשה היצרן הגדול הראשון של כלי מתכת במשפחתנו והרים בזמנו את 'מסינגוורק' לרמה שאין למעלה ממנה. כשהיה בן עשרים כבר שלחו אותו לחוץ לארץ על מנת שיקשור קשרים עם פירמות רוסיות, בלגיות, צרפתיות ואנגליות. בנסיעותיו הכיר את הברון ווילי די רוטשילד (רבי שמעון וואלף) בפראנק-פורט דמיין, והוא עשה עליו רושם גדול. מעשה מכדה קרה לו בפאריס. שם הכיר את הפרופסור אופרט, וזה סיפר כי פתר כתב יתדות שלדעתו נכתב בלפני שמונה אלפים שנה ויותר. ישבה אצלו אשה זקנה אדוקה וכששמעה כזאת אמרה: אבל, פרופסור, זה לא ייתכן, שהרי לו היה הדבר נכון היו כותבים כבר לפני בריאת העולם והפרופסור ענה: "לא השכתי על כך, אולי חשכוני אינם נכונים".

בשנת 1884 נשא לו אהרון לאשה את מאלי מייניץ מפראנקפורט, אשה יפה מאד. נולדו להם בן, זיגמונד, שהלך בעקבות אביו וחי קצת באלכסנדריה של מצרים כמנהל בית הרושת למתכת, ובת אחת דורה הנשואה לרנה שווארץ משטראסבורג.

בזמן פלישת הגרמנים גרו היא ומשפחתה בצרפת, וכברחה ממקום למקום ראתה דברים נוראים, עם כל זאת ניצלה בעזרת ה' ועכשיו היא גרה בפאריס.

בשנת 1899 עבר אהרן לברלין, וכאן מתחילה התקופה השנייה של חייו, נדמה לי כי הימים הקודמים שבהלכרשטאט היו ימי חייו המאושרים ביותר. על-כל-פנים הוא מוכיר את עיר מולדתו תוך חיבה, וחיייו נשארו תמיד קשורים לעיר ולקהילה. אני זוכר מנעורי שהיה ניגוד אבל לא פילוג בינו ובין אבי בניסין הירש היות ואהרון לא הלך בדרכי האדיקות כפי שהיה מנהג במשפחתנו. הוא סר מן הדרך הזאת ואני חושב שהיה שמח מאד לצאת את הלכרשטאט ולא להיות עוד תחת עיניהם הפקוחות של בני משפחתנו. הוא היה יהודי 'ליבראלי', אף כי היה בברלין חבר הסיעה השמרנית של נציגי הקהילה. הוא לא העז להודות, שלא היה אדוק אבל לא התנהג כאדוק. כפי שכתבתי נטה מנעוריו למנוחה וגם בדרכי אמונה הלך בדרך נמייתו זו. למרות חריפות רוחו היה איש רך, ולכן היה רגיל לעמוד במקום ששם היתה צפויה לו ההתנגדות הקלושה ביותר. כשגם אני סרתי מדרך האדיקות אחרי לימודי באוניברסיטה סימה בברלין קם ניגוד ביני ובין הורי ואחי; לא היה ברצוני להסתיר את האמת ולא פקפקתי במחשבותי והבעתי אותן בגלוי לב. אז הייתי טוען שקרובי אהרון הירש הוא באמת 'קנאי כושל'. ואולם אחיו הרמן הירש טען נגדי: 'לא כך הוא. שהרי אם תקום ותאיים על אהרון שתשוב להיות אדוק, אם לא ישקול על ידך עשרת אלפים מרק, יעשה כן, ובלבד שלא תשוב לאדיקות.' ואולם מתוך אהבה שאהבנו זה את זה לא עלתה כזאת על דעתי. אנחנו חיינו בברלין כאחים במשך שלושים שנה ויותר עד שעלה היטלר לשלטון.

תקופת ההצלחה של אהרון הירש היתה בין השנים 1900 עד 1930. בברלין הוא הצטיין מאד כבעל בית חרושת והיה ידוע בכל ארצות העולם. לעתים קרובות נסע ל'מסינגוורק' כדי לפקח על המפעל ולחדש את השיטות ביצירת המתכת. אינני יכול למנות את כל המינים החדשים של כלי מתכת אשר יצר. הוא עשה את 'מסינגוורק' לאחד מבתי החרושת הירועים ביותר בכל גרמניה, וכמשך מלחמת העולם הראשונה הוטלו עליו תפקידים חשובים, וקיבל הרבה אותות הצטיינות מהממשלה הגרמנית. כלפי חוץ לעג לכל מימני הכבוד החיצוניים האלה, ואולם בלבו שמח בהם. כשנתכבד על-ידי מכניון אחד בתואר 'דוקטור מטעם כבוד', היה גאה במקצת ושמח כשקראו לו ד"ר הירש.

במשך הזמן הזה הופקדו בידו כל בתי החרושת של הפירמה והוא פנה עורף למסחר במתכת. אף על פי שלא למד את תורת התעשייה היה יצרן במלוא מוכן המלה. בשנת 1906 ייסד חברת מניות, 'הירש קופפער ומסינגוורק', בראותו כי הפירמה 'אהרון הירש

את בנו' לא תוכל לספק את האמצעים הכספיים העצומים הדרושים להרחבת בתי
החרושת. רק על תנאי אחד עמד, והוא שרוב המניות ישארו בירי המשפחה. אבל
לאט לאט נתבטל התנאי הזה.

באותה שנה 1899, בה עבר אהרון הירש לברלין, כאתי לברלין גם אני כאסיסטנט
בבתי חולים שונים, והייתי בביתו של אהרון כבן בית. לעתים קרובות הייתי מבקד
עמו ועם אשתו בתיאטרון, אבל לפעמים היה אהרון עיף בערב כל כך עד שהלכתי
לתיאטרון עם אשתו לבד. גם זה סימן לנטייתו למנוחה. הערכים היפים האלה נשמרו
בזכרוני לעד.

מששב בנו זיגמונד מהמלחמה הקודמת, נכנס תיכף ומיד לבתי החרושת, אחרי
שעבר כבר לפני המלחמה בהלברשטאט תחת הנהלת סטריכו, אבי בנימין הירש.
כאכיו היה גם הוא מוכשר מאד כחרשתן ולאט לאט עברה ההנהלה מידי אכיו
לידיו. אהרון היה בן ששים שנה בערך, ועל אף שהיה עוד איתן, לא התנגד למסור
את העבודה ליד בנו. אבל לא הלך במל אלא הקדיש את זמנו לדברי מדע או לעניני
היהדות. כן שימש למשל נשיא האקאדמיה למדעי היהדות, ועבר הרבה לטובת המוסד
הזה. ביחוד התעניין בהיסטוריה של תקופת המקרא, ועסק בלשון המצרית והסורית
ובתולדות הפלשתים והצדונים. הוא עסק במחקרים אלו לא 'כחובכ' סתם, אלא
השתדל להעמיק חדור אל תוך המדע. בימי היטלר, כשישבתי כבר בירושלים, כתב לי
מכתבים הרבה על נושאים אלו ושלא לי חוכרות אחדות כמו 'הפלשתים והצדונים'.
בשנת 1933 הוציאוהו הנאצים מהנהלת בתי החרושת והבטיחו לו פנסיה. אז אמר
לפטר את משרתו היות ולא יכול לשלם עוד את שכרו. אבל המשרת אמר: "אם
אדוני יסכים, הריני מוכן להישאר אצלו בלי שכר, אם אקבל את צרכי חיי". אבל
אחרי שנים אחדות לא הרשו הנאצים שגרמני יישאר אצל יהודי, ושלחו את המשרת
לעבוד בבית חרושת לצרכי מלחמה. אהרון הירש גר בזמן ההוא במושב זקנים
בוויסבאדן. בפעם האחרונה ראיתי אותו, את אשתו ואת ילדיו בשנת 1938 בשווייץ.
הוא הזקין מאד ולא מצא עוד טעם בחייו. אחרי פרוץ המלחמה העולמית השניה
לא שמענו עוד מלה מפיו, עד שנודע לנו שאהרון הירש מת במושב הזקנים בוויס-
באדן. זמן מה אחרי מותו איכרה אשתו את עצמה לדעת, יום אחד לפני גירושה
למקום השמדת היהודים בפולין. כך נמתיימו חיי של איש זה אשר התחילו כאושר
ובחדוה, בקדרות, בעוני ובהשפלה.

פרק חמישי : גבריאל הירש

גבריאל הירש היה בן דודי וגיכסי גם יחד : הוא היה בנו של זיגמונד זיסקינד הירש ונשא לאשה את אחותי ברטה בלה ולאחר מותה את אחותי הצעירה טרזיה. מנהג היה בהלברשטאט שכעלי הכתים היו עוזרים לפני התיבה בימים הנוראים, וזכורי את גבריאל אני רואה אותו לפני כשליח ציבור : איש גבה־קומה, פניו עדינים, זקנו הקצר אדמדם, זמיד אני חש בכל רוממות הרוח והנפש של יום הכיפורים בק"ק הלברשטאט. כבר בערב יום הכיפורים הרגישו כל בני הקהילה בקדושת היום המסממש ובא. בצהרים או אחרי הצהרים הלך איש אצל רעהו, בנים אצל הוריהם וכולם אל זקן משפחתם ואל הרב לקבל ברכה מפיהם. דודי, הרב זליג אויערבך, היה בא לבית אבי לברך את הבנים והבנות. גם אבי היה מבקש את ברכתו, ואני זוכר שהיה אומר לו : "אינני יכול לברכך, אתה ראוי יותר לברכני". אבל באחרונה לא היה יכול לעמוד בפני רצון אבי וברך גם אותו. את כל אחד ואחד ברך לפי אופיו ותכונות, כשהתחלתי ללמוד רפואה ברכני למשל באמרו : "תהא רופא גדול ונאמן בישראל!" אחרי הסעודה המפסקת נכנסו לבית־הכנסת, חצי שעה לפני כל נדרי' ואיש איש ביקש מליחה מרעהו בזה הלשון : "אם לא נהגתי כך כשורה בשנה הזאת, תסלה לי". שעה קלה לפני שקיעת החמה התחילו בעלי הבתים ללבוש את הקיטל הלבן ובבית הכנסת נשמע קול רשרוש הקיטלים. לפני התחלת התפילה בירך הרב בקול רם את ברכת הטלית, ואחר כך עברו שלושה זקני העם אחרי שליח הציבור בין הקהל ואמרו את הפסקה 'בישיבה של סעלה ובישיבה של מטה', וקרני השמש הבאה הזהירו בעד החלונות הצבעוניים, והכל הרגישו בקדושת היום. עמדו להתפלל בקיטל ובמצנפת הלבנה, וגם הצעירים שלא לבשו בגדים לבנים חבשו מצנפות לבנות, וגם הנשים שעמדו בעזרת הנשים לבשו שמלות לבנות. דומה, שכינה מרחפת מעל ראשי המתפללים, ובשעה ששליח הציבור פתח באמירת כל נדרי, וכל העם שמעו את קול הניגון, או בשעת קריאת השמע בתפילת מעריב הלכה וגברה ההתלהבות עד לרמעות, אבל קול לא יישמע.

אך נחזור אל גיסי ובן דודי גבריאל. הוא היה נעים זמירות, ולעתים קרובות באו אליו זמרים גדולים והפצירו בו שיהא מזמר על הכמה. אבל הוא לא הסכים ולא היה יכול להסכים לכך. הוא השתמש בקולו—באריטון עמוק—רק לעבודת הבורא ובימים נוראים היה יורד לפני התיבה ; בהתפללו 'שופט כל הארץ' או 'היום הרת עולם' או בהגיעו לדברי המליחה 'טיהר רבי ישמעאל עצמי' היה קולו רועד מרוב התלהבות ואף תנועות ידיו הכיעו שלא בסתכוון קבלת עול מלכות שמים. סחוף

לבית-הכנסת השמיע את קולו רק בחוג ידידים וקרובים. ביחוד אהב את השירים 'שני הגרינאדירים' בניגון של ליבה ו'ארציבאלד דונגלאס' וכדומה, ותמיד ליוותה אותו בפסנתר אחותי הצעירה מריזה שהיתה לו אחר כך לאשה.

גורלו היה קשה מאד. אהבתו לאחותי הבכירה כילה ברטח היתה גדולה עד כי בהיותו כבר סוחר, כבן עשרים שנה, היה הולך לקראתה בצהרים ומלוח אותה בשוכה מבית הספר הכיתה ונושא בידו את ספריה. כשהיתה בת שמונה עשרה שנה, התחתנו. אני זוכר עוד את החתונה; החופה הועמדה כגננו, בצל העצים הגבוהים, כעבור שנה ילדה לו בן, וקראו אותו בשם אביו הוקן זיגמונד. אחרי שלוש שנים ילדה לו בת, הלנה-הנדלה, שחיתה בשעתה בניו יורק, ובלידה הזאת מתה, בנייתה חיתוך קיסרי. מותה זקע את נפשי מאד, ודומה כי זה הניעני להיות רופא למחלות נשים. אחרי מותה לא יכול גבריאל להנחם, ואני רואה אותו בשבתו במשרדו מול אבי והוא שקוע בהרהרוי ואינו יכול לעבוד. אבל אבי, שהיה פסיכולוג פיקח, ידע לעודד אותו בהמילו עליו תפקידים אחראיים ביותר בפירמה 'אהרון הירש את בנו', ומאז גדל ונקשה סוחר מומחה. הוא עסק גם בעניני הציבור והיה ח חבר היהודי הראשון בהנהלת העירייה של הלברשטאט.

שלוש שנים חי אלמן ואחר כך נשא לו לאשה את אחותי הצעירה מריזה. כעבור שנה ילדה לו בן, שמו יוסף והוא גר עכשיו בחיפה. היא היתה אשה נעימה מאד, נהגה במעשי צדקה ובביקור חולים. ארבע שנים ראתה אושר עם בעלה, אז נדבקה מחולי שפעת ומתה. כבר הייתי רופא וביקרתי לעתים קרובות אצל הורי ואצל גיסי ונסעתי לכארנווילר, אשר שם קיזתה החולה למצוא הכראת. פעם שוחחתי עם רופא משפחתנו ואמרתי לו: "אני חושב שעלינו להכין את אמי ואת גיסי לאסון שאין להמנע ממנו." אבל הוא כחכמת זקנים שלו אמר: "המה רואים את הגורל." נקל להכין את גורל אבלה של משפחתנו וביחוד של גיסי, אבל שוב היה אבי הפסיכולוג ושלה את גיסי לאמריקה לארגן שם את עסקי הפירמה. כך עזר לו להסיר דעתו מאבלו.

לא אוכל לסיים את תיאור חייו מבלי להעריכו כסוחר. בין הסוחרים הגדולים של הפירמה רכש לו מקום מיוחד. בפירמה הגדולה הזאת מן הנמנע היה שהמנהל הראשי יפקח בעצמו על הכל, והיה צורך לחזק ולארגן את כל הסניפים בכל העולם, וזאת היתה עבודתו של גבריאל הירש. לעומת אבי, שהיה תמיד רודף אחרי רעיונות חדשים, היה גיסי איש של שוכה ונחת ודייקן בעבודתו. הוא מילא את מסגרת הפירמה תוכן נאה. הוא הבחין באותות הזמן ופתח את המוסד אשר נקרא בזמן מאוחר יותר 'מארשאנטס באנק' (באנק מסחרי). מהר הוא הצליח להכיר את הפקידים המוכשרים והזריזים ביותר וסינה אותם לסנהלי המחלקות. הוא ידע גם לאחד פיר-

מות שונות לשם מפעלים משותפים בינלאומיים, והוא המשיך במפעל האוסטראלי, שאחי יצחק התחיל בו, ושיתף בו את הפירמות היהודיות הגדולות 'בער זונדהיים' ו'חברת המתכת' בפרנקפורט דמיין.

גבריאל היה איש חביב על הבריות. נימוסיו, סתינותו, כשרון דיבורו וקולו הערב רכשו לו אהדה. ענותנותו ונאמנותו היו למופת, ולטובת לבו לא היה שיעור. הוא התעניין גם בכעיות החינוך והיה עורך את הדין וחשבון של בית המסר 'השארית צבי'. כדאי לקרוא את התזכירים האלה העשויים לשמש עוד היום מופת לכל העוסקים בחינוך הרור הצעיר. הוא היה חבר ההנהלה של 'חבר הקהילות היהודיות בגרמניה' וחבר הוועד הכללי של לשכת 'בני ברית' כל ימיו. יחד עם שמואל שטראוס מקארלסרוהא והרב שרייבר מפרסבורג ערך את התקנות החדשות של בתי המחסה בירושלים, מיום 10 לאוגוסט 1900, והן היו שמורות בידו.

גבריאל הירש מת מיתה הטובה בשנת החמשים ושלוש של חייו בעמדו ללכת עם בנו לקונצרט. על יד מימתו עמדו כל חבריו וידידיו המרובים שאחבו אותו מקרב לבם.

פרק שישי: אברהם הירש

(מאת בנו מנקו מאכס הירש)

אברהם הירש נולד לבנימין יוליה הירש בכ' שבט תרכ"ז (26 ינואר 1867). את אישיותו אין להבין אלא על הרקע של מצב היהודים הפוליטי והרוחני בגרמניה בימיו, ימי וילהלם קיסר. הכל דגלו בסיסמת ההתקדמות הפוליטית והתרבותית, ואם כי שוויון היהודים עדיין לא היה מוחלט, הכל היו מאמינים כאמונה שלמה כי יבוא, וקיוו לזמן שבו היהודים לא יהיו נבדלים מיתר האזרחים אלא באמונתם. ואפילו אישיות כרבי צבי בנימין אויערבך תלה תקוותיו בנצחון ההשכלה הפוליטית. חייו של אבי התפתחו על כסים היסטורי של זמנו. מלבד הוריו השפיע על חינוכו ביחוד דודו ד"ר זליג אויערבך, אחיה של אמי זקנת יוליה הירש. יוליה הירש היתה אשה יוצאת מן הכלל והיא הינכה לא רק את בניה ובנותיה אלא את כל ילדי המשפחה, וממנה למדו ראשונה לקרוא עברית.

הבחורים של קהילת הלברשטאט היו מבקרים אחרי גמר חוק למודיהם בבית המסר 'השארית צבי' את הנימנסיון, ותורה וגמרא היו לומדים מפי הרב זליג אויערבך ורכני 'הקלאוס' ר' יוסף נובל (אביו של ר' נחומה נובל בפרנקפורט דמיין) ור' שלמה כהן (סבו של יצחק פוירינג הידוע לתהילה בארץ ישראל). בקיץ הלברשטאט חיו הרכה

בחורים, מהם פקידים של הפירמה ומהם תלמידי חכמים שהתאבקו בעפר רגליהם של הרבנים. לכן נתהווה שם מנהג, כי כשכתות ומועדים היו הבחורים סמוכים על שולחן של המשפחות השונות לבית הירש. וכך נהיו כבני משפחה. קראו להם 'יונגר מאן' וכל משפחתנו לקחה חלק בגורלם. זאת אני יודע מפייהם, היות וסב אשתי ברמראם בזנדי, וגם חותני אלי ל. פרינס היו פעם בכחינת 'יונגר מאן' כזה. מפייהם שמעתי הרכה פרטים מתחי הקהילה הקדומים, יותר מששמעתי בבית הורי ובבית הורי הזקנים, היות והם ראו את הדברים כמוכנים מעצמם ולא דברו עליהם. חותני סיפר, למשל: כשמתה אמו והידיעה הגיעה אלי, הביא אותו סבי לתחנת הרכבת ונתן לו את אדרת הפרווה שלו כדי שלא יהיה לו קר ברכבת.

גם אבי למד לקרוא עברית מפי אמי הזקנה יוליה כשהיה בן חמש, וגם הוא קיבל את הינוכו הראשון בבית הספר היהודי 'השארית צבי' שם למד גם לאטינית. היות ואבי הלה פעמים אחדות מחלות קשות קיבל לפעמים שעורים פרטיים. כשהיה בן 13 עבר לגמנסיון ההומאניסטי. כבר בזמן אבי היתה רוח אנטישמיות נפוצה בהל-ברשטאט, ואבי היה מוכרח להוכיח אחד מכני כתתו בגלל אנטישמיותו. וגם כשאני ביקרתי את הגימנסיון, עשרים וחמש שנים אחר כך, סבלתי והיה עלי לבקש את חסות המנהל, כי במקרים כאלה עמדו היודים הטובים מן הצד. רעל האנטישמיות הדר בימי מן הרחוב אל תוך חררי הלימוד: הוראת ההיסטוריה הושפעה מהשקפת העולם המזויפת של הרון גובניו ושל צ'מברלין. בנעוריו של אבי היו המורים ליבראליים ואולם בזמני היו שמרנים קיצוניים וקראו את 'עתון הצלב' האנטישמי. אבי לא שכה את אישיותו של מנהל בית הספר בזמנו שהיה איש ליבראלי באמת.

אחרי כחינת הכנרות ביקר אבי את האוניברסיטאות בכרלין ובמינכן ואת הסמי-נריון לרבנים מיסודו של עוריאל הילרסהיימר בכרלין. באוניברסיטה למד אבי כימיה של המתכות ועל יסוד חיבורו 'הארוזינאטים של הנחשת' קיבל את התואר דוקטור. מקרי ריכות בין הסטודנטים הדימוקראטיים, שלא שכתו את השנה 1848, ובין הלאומיים, שכורי נצחונות הצבאנות הפרוסית, התלקחו אז לרוב באוניברסיטאות, ואבי היה חבר נלהב בתנועת שואפי החרות. ואולם אחרי מותו של פרידריך קיסר, כשעלה וילהלם השני לשלטון, חלף עבר החלום שגרמניה תהיה מדינה פרלמנטא-רית, ואז פנה אבי עורף לפוליטיקה. בלבו היה דמוקראטי, ואילו בני משפחתי נטו בימים ההם לאנגף הימני שבפרלמנט הגרמני, ועל כן קץ בפוליטיקה. ואולם כשהיה צורך להגן על זכויות האדם, עמד איתן ולא נרתע. הוא ניהל את בית החרושת של הפירמה באילונבורג ואף פעם לא היתה שם שביתה תחת הנהלתו. בשנת 1907 ירו חיילים על פועלים שובתים במכרות הנחשת במאנספלד. לקצפו לא היה גב

והוא הביע את דעתו בפומבי. נפשו היתה תמיד קשורה לפועלים והם כחרו בו לבא-כוחם בוועדים.

בהנהלת עסקי מסחר ובתיכון ותכניות מסובכות שכתעשיה הצטיין אברהם הירש כדריקן וחשבן הריף, ולכן עלו תוכניותיו בידו תמיד כדיוק בהתאם לחשבוננו. שנים אחדות עבד על התוכנית, להפוך את בית גלגול המתכת באילזנבורג, שבו היו משתמשים עד כה בכוח המים, לבית גלגול מודרני. הוא מצא בצרפת בית הרושת ולפי מתכנתו בנה את בית הגלגול החדש, והוצאות הבנייה לא עלו על הסכום המוקצב מראש לפי חשבוננו. תכונתו המסחרית וכשרונו הארגוני עמדו לו ועלה בידו לפתח את מכרות הנחושת הקטנים למפעל גדול וידוע בעולם. משנת 1908 עד שנת 1914 היו באים לאילזנבורג מהנדסים מכל העולם להשגיח מטעם המדינות השונות על מסירת מחורות המתכת שהוזמנו מכית החרושת.

אבי קיבל על עצמו גם את הנהלת מכרה המתכת בסיביר המזרחי (טאטיוהא), והוא התפתח מאד תחת הנהלתו. על טאטיוהא ופרשת גידולו כבר נכתב לעיל, בפרק על בנימין הירש. כשהגיע אבי בדרכו לסיביר המזרחי לאירקוטסק, ביקר אצל יהודי המקום ושבת שם את שכתו. לפי החוק שלח את תעודתו למשמרה, אך הפריסטב (הקצין) דרש שיבוא בכבודו ובקצמו. שלח לו אבי את מכתב מיניסטור הפנים בו כתוב כי אבי נתון לחסותו האישית של המיניסטור, והרשות בידו לדרוש בשעת סכנה מן המשמרה פלוגת קוזאקים להגנתו. והפריסטב לא הוסיף לדרוש שאבי יופיע במשמרה.

אבי נשא בשנת 1891 לאשה את אמי מאטילרה קולפ מפרנקפורט דמיין. משפחתה היא מן הוותיקות שהתיישבו שם כבר מלפני ארבע מאות שנה ויותר וגם השתדלו לטובת הקהילה. בעזרת השם ניצלו בני משפחתה בשנים קשות אלו. בזכות אמי היה בית הורי בית יהודי דתי ממש; שבתות ומועדים היו ימי אורה, וכל תפארת חבית לא היתה בהון וכעושר אלא באישיותה. מי שישב בשבת ליד שולחן הורי, ידע כי במשך השבוע עזרו הורי להקל על צרותיהם של רבים ומייעו בידם לעשות את השבת בכבוד. היא נפטרה בשנת 1947.

את אישיות אבי קל להבין. הוא היה איש משכיל והגון במידה בלתי רגילה. הוא קרא ספרים הרבה ורכש ידיעות מקיפות בכל ענפי מדע עד שיצאו לו טוניטין כידוע הכל בעל פה. פעם בחצות הלילה קרא אותו רופאו ד"ר קרון ושאל אותו מהו האורך של האקואטור אמר לו: "מדוע אתה צריך לעורר אותי משנתי בדבר שיש לו שהות עד הבוקר?" והרופא השיב: "קמתי בשבילך ובשביל משפחתך לעתים רבות וחשבתי שגם אותך, ירדתי, אני יכול לעורר פעם אחת."

אבי היה ליבראלי ורודף צדק בכל דרכיו. לא ניתנה לו האפשרות להפיץ את דעותיו בעיר מולדתו הקטנטנה. היום אני מצטער על זה שאבי לא עשה שום צעד להגיע לארץ חפשית. הוא היה קשור למשפחתו ולפירמה, וקרוב לודאי שקיבל את הרבר כחסד מן השמים כשניתן לו לחיות עם הוריו, או שהיה סבור כי קל יותר לתת לבניו חינוך יהודי שלם בעיירה גרמנית. כמו אביו בנימין הירש כן עסק גם הוא בעניני לשכות 'כני ברית' וגם היה חבר אגודת ישראל ואחד ממיסדיה, ושימש יושב ראש של האספה בקאטוביץ, אבל הוא לא רצה בפירוד ממש בין ליבראליים ובין אדוקים, אלא שלא יקפחו בזכות אדם לחיות בדרכי התורה, ולכן נלחם למען שמירת השבת, הנחת תפילין וכשרות בקהילות, אבל התנגד לפרישה מן הציבור. לא היה רודף כבוד, הכבוד רדף אחריו: היה פרנס בק"ק הלכרשטאט, חבר לאגודות יהודיות רבות וגם חכך העיריה ושופט בבית המשפט של המוחרים. הוא התגאה באוצר ידיעותיו, ונהנה משיחותיו עם פרופיסורים, ואני זוכר, כיצד היה משוחח עם בחורי הישיבה במלובודקה ולא פסק מלצטט מאמרי חז"ל שעה ארוכה בעל פה בלי לעיין בספר.

אברהם הירש היה אוהב בדיחה. כשחלה בהרעלת ניקוטין, אמר לו ר"ד קרון: "דוקד טור חביבי, אסור לך בעתיד לעשן סיגרות הריפות; אני מרשה לך לעשן שלוש פעמים ביום סיגרה קלה." (אלו היו קלות יותר אבל גם גרועות יותר מהסיגרות שכאו מאמריקה). אמר לו: "רופאי חביבי, אתה יכול לאסור עלי להסתכל בנשים יפות, אבל אינך יכול לצוות עלי להסתכל במכוערות."

אחרי מחלה שנמשכה תשעה חדשים נפטר אבי ביום י"ב סנחם אב תר"פ (20 ביולי 1920) לאור השמש הזורחת על עיר המרחץ הארצבורג, והאילנות שביערות ההארץ אשר אהבה נפשו קוננו את קינת מותו. אנשי חברא קדישא העבירו את גופתו לקבורה דרך אילונבורג, מקום בית החרושת שלו, אל הלכרשטאט. לפני מיטתו הלכו מאות פועלים מאילונבורג ואחריה קהל רב, נציגי העיריה, הממשלה ובתי המשפט, וכל הרבנים והדיינים. הוא האחרון ממשפחתנו אשר נקבר בבית הקברות הישן בהלכרשטאט.

פרק שביעי: אמיל יצחק הירש

אחי אמיל יצחק נולד בשנת 1870. הוא היה הבן השני להורינו וגדול ממני בשש שנים. אהבתי אותו מאד, כי היה רעי במשחקים ומחנכי בשנים מאוחרות יותר. לעתים ביקשו הורי את עזרתו ברצותם להשפיע עלי, כי הייתי ילד מוזר במשפחתי,

ולו נענית תמיד. הערצתי אותו עד כדי כך שלעתים הייתי שואל את עצמי: "האם התנהגת היום כמו אמיל?" אמיל היה ילד עליו, רוקד ומקפץ כל היום בתוך הבית, ובגלל זה קראו לו 'מאנמקי'.

את חינוכו וידיעותיו קיבל בנימנסיון ההומאניסטי בהלברשטאט, ושם היה תמיד אחד מן הראשונים בכתתו. אחרי גמר לימודיו בבית הספר התיכוני עבר לברלין ללמוד פיסיקה באוניברסיטה. הוא היה תלמידו של קונדט, וקיבל את תואר הדוקטור על יסוד חיבורו *Drehung der Polarisationssebene in Kobalt, Eisen und Nickel*. מורו רצה שאחי יקדיש את חייו למדע הפיסיקה העיונית, אבל תכנית זו לא התגשמה, מפני שבאותה השנה מתה עלינו אחותנו כילה ברמה אחרי ניתוח קיסרי, כפי שכתבתי לעיל. מיד חזר אמיל הכיתה כדי להימצא לצד חורי וביחוד לצד גיסי גבריאל, לנחמם בצערם.

אמיל נשאר בהלברשטאט, נכנס לפירמה, התמסר בכל לבו לעבודתו החדשה וחדר גם אל תוך תוכם של עניני המסחר. אף לימודיו עמדו לו והמציא שיטה חדשה ליצור בריל נקי (Elektrolyse des Zinks). כך עברו השנים ואמיל נהיה לאישיות חשובה בפירמה. אבי שלח אותו בשנת 1897 לאוסטראליה לסיים את המשא ומתן עם הממשלה האוסטראלית ולחתום על החוזה. על המפעל הזה כבר כתבתי לעיל. כמות המתכת שנקנתה שם היתה גדולה כל כך עד שהיה צורך לקנות צי של אניות מפרש להזייל את דמי ההובלה. בידי נמצא המכתב, שבו מתאר אחי את מסעו דרך תעלת סועץ, הוא כותב: "בערב עברנו את התעלה, הפניתי את מבטי שמאלה ונרמה היה לי שראיתי את ההר שממנו יצאה תרבות לעולם" (הרסיני).

כשוכו מאוסטראליה ביקר את האיים האינדונזיים, סין ויפן, וקשר קשרי מסחר גם בארצות הללו; הוא עשה בדרכו כשנה תמימה. ושנה לאחר שוכו נשא לו לאשה את אלזה דילקן וחי אתה שנים רבות של אושר ונחת. היא היתה אשה יפת-תואר ופניה מלאות חן, ותוכה היה כברה, אשת חיל, שהכינה לרוח בעלה ולנפשו, והיתה לו עוזר כנגדו ממש; תמיד דאגה למזבתו ולו הוקדשו כל הגיגי לבת. הקשרים שקשרו אותי לאחי קשרו אותי גם לה: היתה לי כאחות ולהורי כבת.

אמיל נפטר באמסטרדאם בשנת 1938, שנה אחרי שהגר מגרמניה להולנד. את גימתי העבירו הנאצים למחנה ריכוז ויסמברורג בהולנד ומשם לאושויץ, ומאז נעלמו עקבותיה. בשנת 1942 קיבלתי ממנה מכתב אחרון ובו כתבה: "מחר אני יוצאת לנסיקה ארוכה. אולי יעשה ה' עמדי חסד ואזכה לראותכם".

אמיל אחי היה אישיות יוצאת מן הכלל, העדין ככולנו, ועם זה בעל כוח נפשי גדול, ירא שמים שלא היה די לו בקיום המצוות המעשיות, אלא רוח היהדות עיצבה את

דעותיו והשקפותיו. פעם אמר לי: "אני נסיתי לתפוש את תורות הפילוסופים שבכל הדורות, אבל לגבי דידי היהדות היא הפילוסופיה הכוללת את כל החיים". שנים אחדות לפני מותו כתב לו נכדי, הילד בנימין: "שמעתי שהיית באוסטראליה וראית שם קנגורו וגם ילידי הארץ. כמה מהם הרגת?" ענה לו: "הייתי באוסטראליה וראיתי את הקנגורו. הם קופצים שם בדרכים כמו הארנבות אצלנו. וגם ראיתי את ילידי הארץ, אבל לא הרגתי אף אחד, כי כתוב בתורה 'לא תרצח!' נכדי אמנם לא הסכים להלך מחשבות זה, אבל זה אינו נוגע לעצם ענייננו.

אחי היה פיקח חריף וחכם, אך בעיקר הצטיין ברגש האחריות. מתוך רגש אחריות זה היה ממלא את כל חובותיו והיה נכון לעזור לכל אדם. בגלל מידותיו ודרך חייו כיבדוהו לא רק בני משפחתו ואנשי קהילתו, אלא כל מי שזכה להתוודע אתו. על אופיו, השפיע ביחוד רבו ודודו, זליג אויערבך; לבנו, יצחק אויערבך, שהיה בן-גילו, קשרו אותו קשרי ידידות אמיצים. כבר הזכרתי לעיל, כי מותה של אחותנו בילה ברמה הניע אותו שויתר על המשכת לימודיו ונעשה סוחר; אך גם בהיותו סוחר קבע עתים לתורה.

כאשר נחסלה הפירמה 'הירשון הירש את בנו' ואמיל נתרדל, בא ואמר לי: "צר לי מאד עליך שגם רכושך אבה, אבל אני מבטיח לך שאתחיל לעבוד בפירמה חדשה (היא הפירמה 'הירש ארץ אונד ממאלה' שהוא יסד), ואני מקווה שיעלה בידי להתחזיר לך את כספך. מה שנוגע לי, אינני יכול לחיות בצמצום יותר משחייתי עד כה; בכל היינו נהגנו בצמצום, אני ואשתי; לא אכלנו בערכים אלא פת לחם עם גבינה. וכך יהיה, בעזרת ה', עד סוף ימינו." ודבריו היו אמת. גם הפירמה החדשה קנתה לה שם גדול, וכשהגר אחי להולאנד, העביר אתו גם את הפירמה לאמשטרדאם. אבל שם פגע בו הגורל: הוא מת פתאום, ממש מיתת נשיקה, בשנת שישים ושבע לחייו. הוא חיכה לבואי, כי נסעתי אז מארץ-ישראל להולאנד, אבל לא הצלחתי לראותו עוד בחיים. לפני מותו אמר: "הלוואי ובא יוסף, חושבני שהוא יכול לעזור לי." ולפני בוא הרגע האחרון חזר בו ואמר: "אינני חושב שאף הוא יצליח להציל אותי." להלויתו באו אנשים מכובדים, גם נוצרים; מגרמניה וגם מאנגליה, והפירמות שהיו קשורות לבית מסחרו סגרו את משרדיהם לכבד את אישיותו. הוא מת ולא השאיר בנים ובנות. דבר זה גרם לא צער רב, אבל כשהגיע לשנות הזקנה מצא תנחומים באהבתו את בני המשפחה הצעירים, וביחוד אהב את בתי המנוחה ואת נכדי שאתו היה משחק כשבא לארץ-ישראל לבקר אצלנו.

אחידע כיצד להתנהג עם הכריות ובשיחה עם הכריות מצא תמיד מילה קולעת למצב. כך כתב לי, אחרי מכסוכי עם אבי בדבר קיום מצוות היהדות: "צר לי מאד על

הסכמוך בין הורינו ובינך ולדאבוני הגדול עלי להגיד לך שאינך צודק, ואני עומד
לצד הורינו. אבל לא אעזוב אותך, ואהבתנו לא תשתנה על ידי הניגוד במחשבותינו.
אני אוהב אותך כאחי ועוד יותר כרופא שעזר לי במחלת אשתי עלזה.
קשרי ירידות נאמנה קשרו את אחי אמיל לירידו וחברו לעבודה, ד"ר סאלי הירש,
עורך-דין של הפירמה 'אהרון הירש את בנו'. רגשות אלו מצאו ביטוי יפה ביותר
בשני מכתבים משנת 1935, השמורים בידי, בהם מכרך אחי את ד"ר סאלי הירש
לרגל יום הולדתו החמישים ולרגל עליתו לארץ-ישראל.
אמיל יצחק הירש היה נוח לכריות, כי הוא אהב את האלוהים ואת בני-האדם
שאלוהים ברא אותם בצלמו. הוא אהב לעזור לקרובים ולרחוקים עוד במרם הספיקו
הם עצמם לבקש את עזרתו.

הרבנים בני משפחת אויערבך

הרב ד"ר צבי בנימין אויערבך

(מאת ד"ר משה אויערבך, פתח-תקוה)

הרב ד"ר צבי בנימין אויערבך נולד בשנת 1808 בעיירה נויביד ע"י בונא ע"נ רינום. הוא היה בנו בכורו של הרב אברהם אויערבך, הרב הראשי של גלילות הרינום. כהתאם לארגון הקהילות בימי נאפוליון היה רב מטעם הקונסיסטוריון. ר' אברהם אויערבך נולד כבוכסוויילר שבאלמאס, מקום כהונתו של אביו ר' אביעזרי כרב. ר' אברהם אויערבך היה תלמידו של ר' נתן אדלר כפרנקפורט וחברו של הרב ר' משה סופר ('חתם סופר'). זמן רב חי בשטראסבורג, ושם היה בעל בית חרושת של טבק. מלבד זה היה מוהל וסיכן את נפשו בקיום המצוה בימי המהפכה הצרפתית, כאשר רוכספייר אמר כל פולחן דתי. כאשר ביקשו להם יהודי גלילות הרינום רב ראשי, גדול בתורה ובקי יפה בשפה הצרפתית, שפת הממשלה באותו זמן, בחרו בר' אברהם אויערבך.

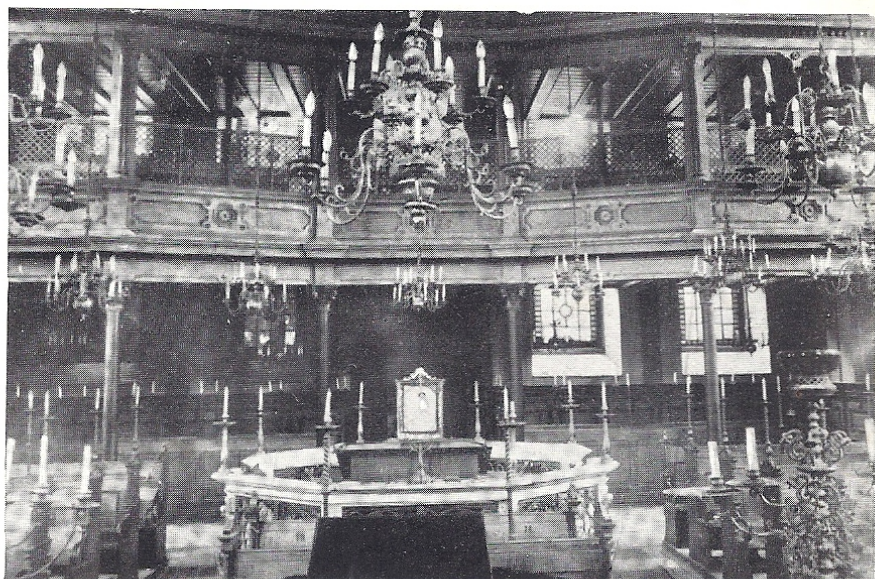
ר' צבי בנימין נקרא כנעוריו גם בשם הירש וולף (על פי הפסוק: בנימין זאב ישרוף). כנעוריו הוא למד מפי אביו ואחר כך מפי ר' לייב קארלבורג, הרב הראשי בקריפלד. רכש לו ידיעות רחבות בתנ"ך ובשפה העברית ובפרט בתלמוד ובפוסקים ומלבד זה ידיעות כלליות, אשר הכשירו אותו ללמוד פילוסופיה ושפות שמיות באוניברסיטה של מארבורג. עוד בהיותו תלמיד האוניברסיטה הוציא חוברת של דרשות בגרמנית. חוברת זו, בשם 'דרשות חגיגות', נדפסה בשנת 1834 כמארבורג ומוקדשה לרבו הנ"ל, ר' יהודה לייב קארלבורג. בשנת 1837 נבחר רב כדארמשטאט בהסן. ברשותו עמדו הרבה קהילות בהסן, ביניהן פפונגשטאט, מקום בו היו כמעט כל בני העדה חרדים. ראשי העדה כדארמשטאט לא בחרו בר' צבי בנימין אויערבך בגלל גדולתו בתורה אלא בגלל תוארו 'דוקטור' וחשבו שהוא נוטה למתקני הדת. כדארמשטאט נשא ר' צבי בנימין אויערבך את לאה בת ר' יצחק איזמן פרנקל מייצנהאוזן לו לאשה.

כאשר ראו ראשי הקהילה בדארמשטאט שר' צבי בנימין אויערבך נהג כרב חרד ומדקדק במצוות, חשבו כי אין זאת אלא שהוא מפחד מפני החרדים שבכחון, כפרט בפפונגשטאט. באו ודברו על לבו, שלא יפחד מהם אלא יתנהג כרב ליברלי, והבטיחו לו להכפיל את משכורתו. כאשר דחה ר' צבי בנימין אויערבך מלפניו את המסיתים אותו, התחילו לרדוף אותו. כך הביאו לפני הממשלה את ההלשנה הטפשית הידועה, שאמירת כל נדרי מתירה ליהודים שלא לקיים הבטחות שהבטיחו לאחרים. המיניסטר ההסי הזמין את ד"ר אויערבך ודרש ממנו לכמל את אמירת 'כל נדרי'. בגאווה מוסרית השיב ד"ר אויערבך, שהוא הרב ולא המיניסטר, והוא הרב יקיים את אמירת 'כל נדרי' כמנהג היהודים מדורי דורות, אף אם המיניסטר יתבע אותו לדין. בליל יום כיפור התפלל הרב בעצמו לפני העמוד, כי לא רצה לסכן את החון הקבוע, אשר היה מטופל בכנים. אחר החגים נתבע הרב לדין על שעבר את צו המיניסטר; אך בנקל הוכיח שאותה פקודה היתה בלתי חוקית. פעם אחת העזו שונאי הרב לערוך סעודה גדולה במלון נוצרי בליל יום כיפור, כדי להכעיס את הרב. מספרים שכל המשתתפים מתו באותה שנה.

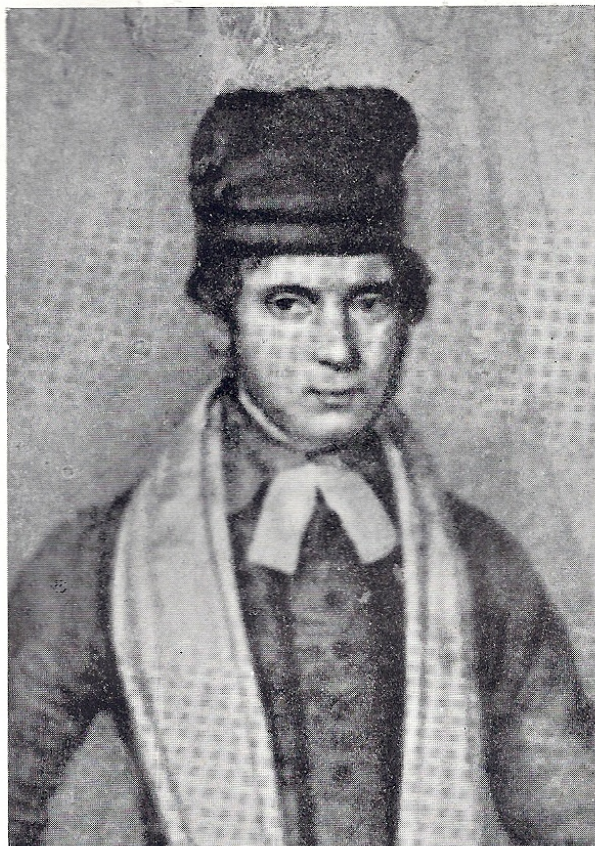
אך מתנגדי הרב לא נחו, ובסוף עזב הרב ד"ר אויערבך את דארמשטאט וישב כעשר שנים בפרנקפורט כאיש פרטי, עוסק בתלמוד תורה ועבודה מדעית. באותה תקופה כתב ספר שמושי בענין מצות המילה וקרא אותו בשם 'ברית אברהם' לזכר אביו, שמשר נפשו על מצוה זו. בפרנקפורט בבית המדרש של ר' בנימין נידרהוף־היים מצא את הטופס של ספר המשניות, אשר ממנו למד ר' נתן אדלר, רבו של אביו. ר' נתן אדלר לא כתב ספרים. בענוותנותו הגדולה חשב שאחרים לא יהיו זקוקים לתורתו, והוא בעצמו סמך על כוח זכרונו שלא ישכח דבר, גם אם לא ירשום אותו, ולא נהג לרשום אלא הגהות קצרות על גליון ספרו. את ההגהות לסדר זרעים באר ר' צבי בנימין אויערבך בספרו 'משנה דר' נתן'.

את רוב זמנו הקדיש בימים ההם לחיבור פירושו הגדול לספר 'האשכול' של רבנו אברהם בר' יצחק אב"ד בנרבונה. גם עלה בידו לקנות כתב יד של הספר אשר עדיין לא נדפס. בכקיאזת וחרפות באר את הספר בפירושו המפורסם 'נחל אשכול'. בפירושו זה נמצאים הרבה פסקי הלכה, אשר במשך הזמן נתקבלו מגדולי התורה. על ידי חיבור ספר זה נכנס אל השורה הראשונה של גדולי התורה בזמנו, ולא רק בגרמניה; גם גאוני התורה בפולניה וכליטא שיבחו את עבודתו המדעית ורואים עד היום את המהדיר כאחד מגדולי התורה. שיש לסמוך על פסקם.

כל הימים אשר גר ר' צבי בנימין אויערבך בפרנקפורט התקשה בפרנסת משפחתו. אך הודות למרצה ולכשרונותיה המשקיים של בעלת הבית מרת לאה, התפרנסה

בית הכנת של ק"ק הברשטאט

ד"ר צבי בנימין אויערבך כרב קרב צעיר

הרבנית לאה אויערבך

הספרייה של ה'קלאוס'

המשפחה ככבוד. בתקופה הפרנקפורטית התחתנו שלוש הכנות הגדולות, מרת רחל עם מר וילהלם זאב פרנקל במינכן (כנם היה היועץ המסחרי והעסקן אביעזרי זיגמונד ונכדם הוא הפרופסור באוניברסיטה העברית אברהם פרנקל), טוני עם מר קארל גוגנהיים בפרנקפורט, וחנה עם הרב ד"ר אליעזר לב באיכנהאוזן (אח"כ באלמונה). בנו הבכור זליג אביעזרי למד אז באוניברסיטה בכרלין.

בשנת 1862 ביקר ר' יוסף הירש את הרב אויערבך והציע לו לכהן כרב בהלברשטאט. הרב קיבל בשמחה את ההצעה שהוצעה לו תוך הוקרה רבה, ובאותה שנה עבר להלברשטאט עם אשתו ובתו הצעירה יוליה ובנו הקטן אברהם. בתוך קהילה זו אשר ידעה להוקיר את אישיותו חי ר' צבי בנימין אויערבך בשלווה וכאשר, כפרט ר' יוסף הירש ואחיו בעלי הפירמה 'אהרון הירש את בנו' הרבו לכבדו ולהעריצו. לא עברו ימים ור' בנימין בנו הגדול של ר' יוסף הירש נשא את מרת יוליה לו לאשה ומאז והלאה התחזקו קשרי הירידות בין שתי המשפחות על ידי קרבה משפחתית. עברו עוד שלוש שנים ובנו בכורו של ר' צבי בנימין אויערבך, ד"ר זליג אויערבך, שהיה מנהל בית הספר התיכון בפירורדא, נשא את מרת רוזה בתו של יוסף הירש, ושני הידידים ר' צבי בנימין אויערבך ור' יוסף הירש נעשו מחותנים כפולים.

אמנם גם אסון קרה לה למשפחת ר' צבי בנימין אויערבך. מת עליו בנו הצעיר אברהם בן זקוניו, ובכל ראש חודש, כשנהג לקרוא את פרשת העקרה בצבור והגיע לפסוק: 'ויאמר אברהם אברהם ויאמר הנני', היה קשה לו לאב השכול להתאפק בזכרו את אברהם בנו, אשר ה' קרא אותו כעודנו נער.

אך מלבד פורענות זו עברו עליו שנותיו בהלברשטאט בשוכה ונחת. שם עיבד את ספרו 'נחל אשכול הנ"ל, ושם הקדים לו מחקר היסטורי. אך בעיקר הקדיש את עצמו לחינוך הדור הצעיר, וכמורה בחסד עליון ידע למשוך את לב תלמידיו. הוא חידש הידוש בהלברשטאט כלמדו תנ"ך גם את הכנות, והצליח לחנך אמהות נאמנות לתורת ה'. מזכרת אהבה לקהילתו היה ספרו 'תולדות קהילה של הלברשטאט', הכולל תקופה של חמש מאות שנה. הוא הוציא גם את ההגדה של פסח, עם הערותיו ועם תרגום גרמני. ההגדה נדפסה לאחר מותו בשנת 1878.

כדי להראות את עדינות נפשו של ר' צבי בנימין אויערבך, אביא כאן מעשה שהיה: הרופא דרש ממנו שיטייל שעה יום יום. כדי לנצל שעה זו הזמין אחד מתלמידיו שילווה אותו כמיטוליו. באותו זמן היה מטייל גם יהודי אחר, איש ישר והגון, אבל יהודי פשוט, כאותה שדרה, והוא התרגל לשוחח עם הרב. כדי שלא לבייש את האיש ושלא לבטל את תלמידו מן הלימוד, הזמין הרב את הכחור לשעה אחרת וכשעת הטיול היה משוחח עם אותו בעל הבית של קהילתו.

לאחר מות ידידו ר' יוסף הירש (ע"י עמ' כו) לא מצא ר' צבי בנימין אויערבך תנחומים והרגיש כי גם ימיו ספורים. וכן היה. לא הוציא את שנתו, כ"ז אלול תרל"ב (1872) נפטר. ימים מועטים לפני מותו קם ממיטתו וכתב צוואה לבניו ולכנותיו והזהירם להיות נאמנים לה' ולתורתו. כ"ז אלול הוא גם יום פטירתו של ר' נתן אדלר, רבו של אביו.

בצוואתו ביקש ר' צבי בנימין אויערבך שתלמידיו יעסקו בתורה משעת מותו עד הקבורה. כאשר שמע על כך הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר אמר גם אני מתלמידיו, ולמד בלי הפסק, אלא לשם תפילה וסעודה חמופה, עד שהובילו את המת לקבורה. המת נקבר על יד ידידו ר' יוסף הירש. עוד לפני הקבורה התאספו ראשי הקהילה ובקשו מבנו הרב ד"ר זליג אויערבך שימלא את מקום אביו.

הרב ד"ר אביעזרי זליג אויערבך

(מאת ד"ר משה אויערבך, פחת-תקוה)

הרב ד"ר אביעזרי זליג אויערבך נולד בדארמשטאט בחנוכה שנת תרי"א (דצמבר 1840). אביו הרב ד"ר צבי בנימין אויערבך היה אז הרב הכולל של הנסיכות היסודאארמשטאט. בנעוריו למד תורה מפי אביו הגאון המפורסם. את השכלתו הכללית רכש לו בגימנסיון הממשלתי של עיר מולדתו. אחר כתיבת הבגרות למד פילוסופיה ושפות שמיות באוניברסיטאות של מינכן וברלין. וממילא הלך והרחיב את ידיעותיו בתורה גם בימי לימודיו באוניברסיטה. ביחוד בימי החופש המשיך והעמיק בלימוד התלמוד אצל אביו. כברלין למד גם בבית המדרש כרחוב היידרויטר, והיה מן היוצאים ונכנסים בבית הרב ד"ר מיכאל זאק"ש, אשר הוקיר מאד את הצעיר על כשרונותיו ועל מדותיו האישיות. אחר גמר לימודיו באוניברסיטה ביקש ללכת לפאריס להשתלם אצל המזרחני המפורסם שלמה טונק. אך נענה לבקשת אביו וקיבל על עצמו את הנהלת בית הספר התיכוני היהודי שנוסד אז בעיר פיורדא. המנהל הצעיר בן העשרים ושלוש הראה שם כשרונות-מחנך יוצאים מן הכלל. יחד עם חבר מורים צעירים, נלהבים לחינוך חרדי, ידע להאציל מרוחו על התלמידים, ובזמן קצר יצא לכית הספר שם טוב לא רק בפירדא כי אם בכל מלכות באוואריה.

לאחר שנים התחתן, כפי שהוזכר לעיל, עם מרת רוזה, בתו של האיש הגדול ר' יוסף הירש בהלברשטאט. שנים מאושרות בילה הזוג הצעיר בחוג חבריהם ובקרבת המשפחות אשר ידעו להעריך את המנהל הצעיר ואת זוגתו העדינה. התלמידים

הביטו בכבוד ואהבה על מנהלם המסור להם בלב ונפש, ועוד עשרות שנים לאחר
מכן זכרו את מתנכם הצעיר ושיעוריו. כיון שבמשך היום היה עסוק בעניני בית-
הספר, היה יושב לילה לילה כמה שעות ועוסק בתורה, עד שהיה ראוי לקבל סמיכה
לרבנות. ואולם אביו לא רצה לסמוך בעצמו ידיו על בנו. במקומו סמך הגאון ר'
יצחק אלחנן ספקטור, הרב מקובנו, את ידיו על התלמיד הצעיר להיות רב בישראל.
אמנם הרב ד"ר אויערבך לא חשב לקבל משרת רבנות כי היה מאושר בעבודתו
החינוכית; ספוק נפשי גמור ניתן לו בהרכיבו תורה ויראת שמים בין תלמידיו.
כבר הוזכר כי במות אביו ביקשו אותו ראשי קהילת הלבשרטאט שיכהן כמשרת
אביו. הוא אמנם לא רצה לעזוב את פיורדא, מעריציו התחננו לפניו ממש שישאר
בעירם, אבל אמו ביקשה ממנו שימלא את מקום אביו, ומשום כבוד אב ואם קיבל
את משרת הרבנות של אביו. כאשר עלה הרב הצעיר על הדוכן לדרוש בפעם
הראשונה בבית הכנסת פתח בדברי הפסוק: של-נעלך מעל רגליך כי המקום אשר
אתה עומד עליו אדמת קדש הוא. (עיין על זה ב'הלכנון' הירושלמי מיום 23.10.1872).
בו בזמן נתמנה גם למנהל בית הספר 'השארית צבי' וגם פה הראה את כשרונותיו
החינוכיים.

השנים הראשונות בהלברשטאט לא היו קלות כל עיקר. ראש הקהילה היה בתחילה
ר' זיסקינד הירש, דודה וגם גיסה של אשתו, ואחריו ר' בנימין הירש, אחי אשתו וגם
בעל אחותו. מילא היו אנשים שאמרו כי הרב החדש נתון תחת השפעתה של משפחת
אשתו. אך לא עברו שנים מועטות, וכולם הכירו כי אמנם הוקיר את משפחת אשתו
שהייתה עושה כה הרבה לקיום הקהילה, אבל בהנהגת הקהילה הוא נהג כרב, אשר
כל יהודי העיר קרובים לו במדה שווה, ואת כוחותיו מסר לטובת כל יהודי הזקוק לו,
בלי שים לב אם היה קשור למשפחת הירש אם לאו. אף ידע להשתמש בהשפעתו על
משפחת אשתו לטובת הקהילה, בפרט בעניני צדקה אשר בה משפחת הירש עשתה
גדולות בעירה ובכל תפוצות ישראל.

בהוקרה וידידות גדולה היה הרב ד"ר זליג אויערבך קשור לרב הגאון ד"ר עזריאל
הילדסהיימר, דודה של אשתו. כאשר הרב הילדסהיימר יסד בברלין את בית המדרש
לרבנים, היה בין עוזריו; כמשך עשרות שנים היה חבר הועד של בית המדרש ובסוף
ימיו נבחר גם ליושב ראש הועד. כאשר חלה הרב ד"ר הילדסהיימר ולא היה יכול עוד
לנהל את בית מדרשו, הפצירו בו רבים, ובפרט מרצי בית המדרש, שיקבל על
עצמו את ההנהלה, כי ראו בו את האישיות המתאימה לחינוך רבנים צעירים
ולהדרכתם. אבל ממעטים שונים סרב לקבל את הצעתם. וטוב עשה, כי זמן קצר
אחר כך חלה גם הוא.

לא היו הרבה רבנים אשר הצליחו בכהונתם כמו הרב ד"ר זליג אויערבך. במשך השנים היתה לו השפעה יוצאת מן הכלל על כל חוגי קהילתו. הוא היה מרא דאתרא (שליט העיר) במלוא מובן המלה. שום דבר גדול בקהילה לא נעשה בלי הסכמתו. פעם קרה שסוחר יהודי עשיר פשט את הרגל ולא היה ביכולתו לשלם את חובותיו בזמנם, וצפוי היה לו מאסר בבית האסירים. דבר זה קרה ימים מספר לפני יום הכיפורים. כינס הרב את נכבדי העדה ודרש מהם להלוות לסוחר את הסכום הנחוץ לו ולהצילו מבית הכלא, ואמר שלא יתן לקהל להתפלל כליל כל נדרי אם לא יצילו את אחיהם. ובערב יום הכיפורים נאסף הסכום והסוחר ניצל והקהל נכנס אל בית הכנסת ברגשי תודה לרב. לא עברו חדשים מעטים עד שהסוחר סידר את עניניו והחזיר לכולם מה שהלוו לו. יחד עם גיטו, ראש הקהל ר' בנימין הירש, היה שלטן בתוך קהילתו, אשר כמוהו לא נמצא בשום קהילה בגרמניה. מי שראה את שני האנשים הגדולים ביום הכיפורים עומדים בכותל המזרחי של בית הכנסת, יוכל לתאר לעצמו דמות של כהונה גדולה ומלכות.

כמעט בכל הפעולות של יהודי גרמניה השתתף הרב ד"ר זליג אויערבך כאחד מחשובי העסקנים. בעניני ארץ ישראל והצלת היהודים הנרדפים ברוסיה ובארצות אחרות עסק יחד עם הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר ואח"כ עם בנו ד"ר הירש הילדסהיימר. וכן נלווה ל-"Allgemeiner Rabbinerverband in Deutschland" מתוך תקווה להשפיע על ידי זה גם על תופשי הרבנות הכלתי אדוקים שבקרים גדולות. כחבר הועד של אגודה זו חתם גם הוא על המחאה נגד הציונות. סובן מאליו כי האיש, אשר כל ימיו עבד לטובת ארץ ישראל, לא התנגד מעולם לשיבת ציון. אך התנגד להמיר את יהדות התורה ביהדות לאומית חילונית, בלא תורה ומצוות. ברור הוא כמעט שהפחד, שמא יתן הרעיון הציוני מכשיר חדש בידי שונאי ישראל במלחמתם על המצב המדיני של היהודים, היה גם הוא בין הגורמים שהניעוהו לחתום על אותה המחאה נגד הציונות החילונית. אמנם היו גם ממעריצי הרב אשר התפלאו על כך, שהוא חתם עליה יחד עם חבריו, הרבנים הליבראליים.

בשבת פ' זכור של שנת תרנ"ח (1898) מלאו עשרים וחמש שנה לכהונת הרב ד"ר אויערבך בהלברשטאט; ואנשי הקהילה ידעו להראות לרבם האהוב ביום זה את רגשי הוקרתם. נקבעו שלושה ימי שסחה, מערב שבת עד היום הראשון. כל חוג וחוג של יהודי הלברשטאט השתדל לכבד את עצמו בכבודו את הרב. וגם מחוץ באו מעריציו ותלמידיו, רבנים ורופאים, עורכי דין וסוחרים מרחוק ומקרוב להשתתף בשסחה של מצוה. בסוף הסמיכה הגדולה כמא אחד מן התלמידים את רגשי כל הנוכחים בדברי הפיימן: אשרי עין ראתה כל אלה.

חג חצי היוכל הזה מסמן את השיא בעבודתו הפוריה של הרב. עברו רק חדשים מספר ונטו צללי ערב. פתאום חלה הרב. אמנם לדעתו חזר ונתרפא, אבל לא כן לרעת הרופאים. היו חדשים, בהם נראה בריא וחזר בשמחה לעבודתו, אך מזמן לזמן חזרו ההתקפות, ומאז הרגיש גם הוא כי מחלתו אנושה. אמנם קיוה לחסדי ה', אבל גם התכוון להפרד ממשפחתו ומקהילתו. על אף מחלתו היה שמח בחלקו על היותו אב לבנים נאמנים לתורת ה' ומנהיג אהוב לקהילתו היקרה לו כל כך. פעם אמר לבניו: עלי להודות לה' על הרכה, אך בפרט על שני דברים, שנתן לי את אמכם וזוגתי וזיכני להיות רב בק"ק הלברשטאט. אשרי האיש שככה הביט בסוף ימיו על מה שהשיג בחיו.

בליל שבת שוכה של שנת תרס"ב (1901) נודע למתפללים בבית הכנסת כי הרב נוטה למות. הלילה הפך ליל שמורים, הכל נהרו אל בית רבם להפרד ממנו, אף כי היה כבר נטול הכרה. כל הלילה וכל יום השבת נכנסו ויצאו בני הקהילה, התפללו ולמדו, אולי ירחמו. אך רק עברה השבת והנשמה המהורה יצאה מן הגוף. היה זה הלילה לפני ערב יום הכיפורים. כמו שנכנס הכותן הגדול אל קדש הקדשים לכפר על עמו, כך עלתה נשמת הרב להתפלל לפני כסא הכבוד בעד הקהילה ובעד כל ישראל. כמה ימים לפני פטירתו רצה הרופא הנוצרי, שהיה ממעריציו גם הוא, לראות אם יוכל עדיין לקרוא, והראה לו שער של ספר גרמני. הרב לא קרא. אז הראה לו בנו הרופא ספר עברי והחולה קרא. כי דברי תורה היו יסוד חייו, וכבר פסקו מדעתו כל דברי חול, ולא נשארו אלא דברי תורה. גם דבריו האחרונים היו דברי הקדושה: קדוש קדוש קדוש.

למחרת יום הכיפורים הובל הרב לקבורה. כל בני הקהילה ליוו את רבם בדרכו האחרונה ומאות ממעריציו ומתלמידיו באו מרחוק להשתתף בלוייה. הקהילה כבדה את עצמה ואת זכר רבה בהזמינה את בנו ר' יצחק למלא את מקום אביו ואביו־זקנו.

הרב ד"ר יצחק אויערבך

(מאת אחיו, ד"ר הירש אויערבך, פתח־תקוה)

יצחק אויערבך נולד בשנת 1870 בפוורדא בבאוואריה, ששם היה אז אביו, הרב זליג אויערבך, מנהלו של בית־הספר הריאלי היהודי, ומשם עבר, יחד עם הוריו, בשנת 1872 להלברשטאט. שם למד בבית הספר העממי היהודי ואחר כך בגימנסיון

ההומאניסטי. אחרי גמר לימודיו הלך לברלין ולמד שם באוניברסיטה וגם בסמינריון לרכנים מיסודו של עזריאל הילרסהיימר. באוניברסיטה הקדיש את לימודיו לתולדות ימי-הביניים. אחרי שקיבל התרת-הוראה מאת הרב עזריאל הילרסהיימר ואחרי שהשיג את התואר דוקטור לפילוסופיה, המשיך ללמוד מפי אביו עד שנבחר, לאחר זמן קצר, רב בק"ק רוגאזן בגליל פוזן, ומשם בא בשנת 1901 כיוורש את מקום אביו להלברשטאט. כמו אביו כן התמסר גם הוא להנהלת בית-הספר 'השארית צבי'. בהיותו פדגוג יוצא מן הכלל הרים את בית-הספר העתיק הזה לרמה ניכרת; הוא הוסיף לו כיתת-המשיך עד שהתלמידים יכלו להמשיך שם בלימודיהם עד לאחרי הברמצוה. וכן הצליח להאציל על תלמידיו מרוחה של חרבות ישראל. יחסיו לבני הקהילה היו לא רק טובים, אלא למשפחות רבות היה כיועץ פרטי ועזר להן בשאלות של חינוך בניהן, ולכולם נעשה כעין מדריך-נפשות. לא רק הנוער הדתי היה מבקר בבית-ספרו, אלא גם בניהם של בלתי-אדוקים, ולכל תלמידיו התיחס בירידות.

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה, הקדיש את כוחותיו לצרכי השעה המרוכבים של הציבור היהודי. היא ביקר בבתי חולים צבאיים ובמחנות לשבויי המלחמה ועודד את לב היהודים השבויים במחנות ועזר להם להתקשר עם קרוביהם שבארצותיהם. על ידי זה בא בקשרים עם רבנים מחוץ לגרמניה, וכולם הוקירו את פעולותיו ואת מסירותו, והחזיקו לו טובה בגללן.

אחרי גמר המלחמה השתדל להחזיר את חיי קהילתו לחיקונו, ובעיקר דאג להחיות הפעולות התרבותיות. ענין זה היה חשוב מאד, בחינת חיוזק הלב, היות ואחרי המלחמה הציפו הגלים של שנאת-ישראל את כל גרמניה וכיהוד את הלברשטאט. הרצאותיו של ר' יצחק אויערבך בבית-הכנסת ובחברת 'תפארת ישרון' דנו על שאלות הזמן החשובות האלו; וכן היה מרצה על נושאים של תולדות ישראל בימי-הביניים ומוסר-שיעורים במקרא ובפרקי אבות. בחברת הנשים היה מרצה על יצירות חדשות בספרות העולמית, ותמיד היה עומד בהרצאותיו אלו על היחס שרוח ישראל חייב להתיחס אל יצירות אלו ורעיונותיהן.

בעבודתו הציבורית לא הצטמצם ר' יצחק אויערבך בתחום קהילתו; בשעה שנוסדה 'אגודת ישראל' נבחר ליושב-ראש של ארגון זה בגרמניה. כל אלה שעברו אתו בשדה זה הכירו במרצו ובכשרונות שהראה כיושב ראש האגודה. על אף שהיה לוחם בעד 'אגודת ישראל', הבין להשלים בין הניגודים שבין 'אגודת ישראל' לבין ארגונים אחרים. בשנים אלו נעשתה הלברשטאט המרכז ליהדות החרדית בגרמניה, ור' יצחק אויערבך שיתף פעולה עם הרב עזריאל מונק כרי להגן על מסורת הדת וקיומה בפני השלטונות; כך נלחם למשל על זכות השחיטה ונגד תיקון הלוח.

כשמת ר' יצחק אויערבך בשנת 1932 אחרי מחלה קצרה, ידעה כל יהדות גרמניה שנפטר איש אשר הקדיש כל חייו למילוי חובתו. היה זה מוכן מאליו שבנו, ר' צבי בנימין אויערבך, יהיה יורש כהונתו. הוא היה הרב הרביעי ממשפחת אויערבך בק"ק הלברשטאט, וכל בני הקהילה היו גאים בכך שכארבעה דורות היו בני משפחה זו רועיה הנאמנים. היה בזה סימן לאהבה הרבה שאהבה הקהילה את בית אויערבך שאיש לא עלה בדעתו להציע מועמד בן משפחה אחרת.

רבני ה'קלאוס' בה'ברשטאט

הרב שלמה כהן

על יסוד ה'קלאוס' ותקנותיה כבר סיפרתי בפרק על תולדות הקהילה. עלי להוסיף כי בימי שימשו שני רבני הקלאוס גם כדייני הקהילה. כפי העם נקראו מאז ומכבר בשם 'קלאוסנרים'. בנעורי כיהנו כ'קלאוסנרים' שני תלמידי חכמים בעלי שיעור קומה, ר' שלמה כהן ור' יוסף נובל.

הרב שלמה כהן היה לפי דברי בן דודי, זיגפריד הירש, "אדם בלתי רגיל, בעל קומה גבוהה ופנים יפות מלאות רוח חיים, עינים כחולות וזקן לבן וארוך. לבוש שחורים, כובע גדול על ראשו ובידו מקל עץ הובנים משוכך כפתור של כסף." כך היה מראה דמותו. אך ברצוני לספר על תכונותיו הפנימיות; כי הוא היה מורי ורבי ואני אהבתיו אהבה רבה.

הורי ביקשו ממנו ללמדני, מאחר שהם הרגישו יפה שלא יהיה זה דבר קל, לחנך אותי במסורת אבותיהם. כך נעשה ר' שלמה כהן מורי, ומאז השיעור הראשון אהבתי. אני זוכר עוד כיצד באתי אליו לקבל את השיעור הראשון. הוא סמך ידו על כתפי, התהלך אתי בחדר ושאל אותי: "בתור, מה אתה רוצה ללמוד ממני?" ברגע ההוא כבר רכש את אמוני, ובכבחה אמרתי לו: "אני חפץ לקרוא את שירת המקרא." ענה: "מוב מאד. אני התעמקתי בשפה העברית ואתה התעמקת בשפה הגרמנית, וכך נתרנס ביחד את הפרקים האלה תרגום שלא היה עד היום כמוהו ליופני." ר' שלמה כהן לא למד פדגוגיה מימיו ובכל זאת היה מתנד גדול. הוא הצליח להכניסני למקרא ולגמרא, לשמחתי, ונרמה לי, גם לשביעת רצונו. לא חפצתי ללמוד גמרא, אבל הוא ידע שחורי הקפידו על כך, ופעם אמר לי: "כרגע קראתי דבר מענין מאד בגמרא ועליך לשמוע אותו היות ואתה רוצה להיות איש משכיל." כך משך אותי ללמוד גם גמרא. פעם רץ תיכף אחרי שיעורנו אל אמי ואמר לה: "Er hat zuge-troffen einen" תוספת יום טוב!" הוא הקנה לי גם את יסודות השפה העברית. אז

רשמתי בספר הדקדוק שלי את ההערה: ספר הדקדוק הזה קניתי בזכות מורי האהוב ר' שלמה כהן בעד מארק אחד. היות והייתי תלמיד הרוץ מילאתי את תקות מורי. כמו שאר תלמידיו כן גם אני נהגתי לשבת לאחר גמר השיעור אצל מורי ולשוחח אתו על דברי מדע כגון על ריבוע המעגל או על המתנענע הנצחי וכמוכן גם על משוררי העולם אשר ידע אותם היטב. היה בקי בפילוסופיה ולעתים רבות דיבר אתנו על קאנט, שפינוזה והארטמאן. כבר קראתי בשפינוזה ובקאנט אבל לאמיתו של דבר לא הבנתי מה שקראתי, והוא ניסה לבאר לי את דבריהם. כך נמשך השיעור לעתים קרובות עד לשעתים ויותר. בכל מקרה קשה, וכיחוד בימי הסכסוך ביני ובין הורי, הלכתי אליו להתייעץ אתו.

ר' שלמה כהן נולד בשנת 1830 בספורוג שבגאליציה. שם התפרנס במסחר, אך לא הצליח בכך ביותר. עם זה היה תלמיד חכם גדול, תלמידו של הגאון ר' אברהם תאומים, בעל המחבר של ספר 'חסד אברהם'. לימים עבר למוהילב והיה שם מחנכו של איסאי שור, מי שהיה אחר כך המתימטיקאי המפורסם. להלברשטאט בא ר' שלמה כהן תוך רצון להשתלם בתלמודו ולקנות לו ידיעות במדעים החילוניים גם יחד, והשתקע בקהילה. אחרי מותו של הדיין וקלאוסנר ר' גרשון בשנת 1885 ירש את מקומו. הוא העמיד תלמידים הרבה, וכולם דבקו בו באהבה.

מכל חיבוריו לא נדפס אלא ספר אחד, 'ספר כרם שלמה' (פרעמישלא, תרס"א, 1901). בספר זה מביא ר' שלמה כהן חידושי הלכות ואגדות על מסכתות שונות. דבריו מצטיינים בחריפות שכלית ובחוש בקורת מצליא. אין הוא ניגש אל החומר מתוך הסכמה גמורה לדברי חז"ל, אלא בוחן ובודק בעין פקוחה. אין הוא חוזר על דברי אחרים שקדמו לו אלא מביע את רעיונותיו מתוך גישה מקורית ועצמאית ביותר. בכל הסגולות האלה קרוב ר' שלמה כהן מאד לאנשי המדע המודרניים. בהקדמה לספר מתאר המחבר את ימי נעוריו העגומים ובא להודות לה' על שהביאו להלבר-שטאט, מקום שם זכה להגשים את מאווי נפשו, ללמוד וללמד: "כי מי אנכי אשר הביאני עד הלום לטעת כרם בקרן בן שמן על אדמת קודש מקום מלאכי אלוהים עולים ויורדים בו. כי אם מצער הוא ספרי זה בכמות ואיכות הלא גדול הוא אלי איש כמוני הקטן והצעיר בין אלפי ישראל...". אחד מפרקי הספר תורגם לגרמנית בידי אחד מנכדיו, הרופא ד"ר אברהם פֵּוּירינג, ונתפרסם בכתב-העת 'איזראעליט', אבל לא יכולתי להשיג את החוברת בה נדפס.

ר' שלמה כהן נפטר בשנת תרס"ז (1907). כל תלמידיו וכל בני הקהילה התאבלו עליו אבל כבר. אני ואבי עמדנו על קברו ועינינו זלגו דמעות.

הרב יוסף נאבעל

(על פי רשומותיו של הרמן שוואב)

יחד עם ר' שלמה כהן היה ר' יוסף נאבעל דיין וקלאוסנר בק"ק הלבדשטאט. הוא נולד בחנוכה של שנת תקצ"ח בעיירה סמוכה לעיר טומים בהונגריה. בילדותו בא תכופות לביתו של אביו-זקנו, ר' אהרון קוטנא, שהשפיע עליו השפעה מכרעת שסימניה היו ניכרים בו ביוסף נאבעל לאורך כל ימיו. לעתים קרובות היה מצטט בבלי דעה את אמרותיו. למשל, כשהוא לימד בהתלהבות שיעור במקרא וביאר את הפסוקים מתוך הכנה עמוקה, היה אומר: "אכן תורתנו היא יפה מאד." וכך היה אומר בחיך ערמומי. מורו השני היה ר' עזריאל הילדסהיימר באייזנשטאט. בו קנה לו גם רב גם חבר הנאמן לו כל ימי חייו. שבע שנים גר ר' יוסף נאבעל בביתו, ושם הכיר גם את אבי שלמד אז בישיבה באייזנשטאט. בביתו של ר' עזריאל הילדסהיימר למד ר' יוסף נאבעל את השפה והספרות הגרמנית במידה כזאת, ששלט בשפה בכתב ובעל פה שליטה יוצאת מן הכלל.

בשנת 1861 עזב ר' יוסף נאבעל את אייזנשטאט לכהן כרב בקהילה צ'ונגראד על נהר טיסא, והתחתן עם מרת אסתר, בתו המאומצת של אביו-זקנו ומורו קוטנא, שאהב אותה משחר לילדותו. מצ'ונגראד עבר לנאדרי-אטאד. בימים אלו עברו זעזועים קשים על יהדות הונגריה; היא נקרעה לשתי כיתות, האדוקים מכאן והמתקנים מכאן. בימים ההם, לאחר מותו של ר' קוטנא, נקרא ר' יוסף נאבעל לטומים לרשת את כסא הרכנות של אביו-זקנו. כמו ברוב המקומות כן גם בטומים נתפלגו היהודים לשתי קהילות, ופילוג זה היה למורת רוחו. על כן קיבל בשנת 1879 את ההזכנה למלא את מקומו של הרב יצחק לאנגה בקלאום בהלברשטאט. אמנם לא היה לו קל היותור על רבנות עצמאית, ולעתים רבות בחייו התאונן על כך שלא היה רב עצמאי, אך מצא תנחומים בזה שהיה חברם של שני גדולי התורה, ר' זליג אויערבך ור' שלמה כהן, וכעין אפיטרופוס על נחלתו של יששכר ברמן, היא הקלאום, בה מילא את התפקיד שקבע זה לרכניה להגדיל תורה ולהאדירה.

תיכף עם גמר תפילת שחרית בבית הכנסת שבקלאום היה ר' יוסף נאבעל בא, כפי שהזכרתי לעיל בספרי על אבי, למשרדו של אבי ללמוד עמו גמרא. לעתים קרובות הופרע אבי בשיעורו על ידי עסקיו, אבל אחרי סידורם חזר מיד אל ר' יוסף נאבעל, שעמד לפני קתדרה גדולה, הזכורה לי עוד יפה, כשתלויה מעליה תמונה של הקלאום. לפעמים היה ר' יוסף נאבעל הולך אתי אל גן הקלאום. פעם נשא עיניו אל הגג, והנה שם על שני לוחות חברית שעטרו את הגמלון ישבה לה צפור קטנה ושרה שיר.

והוא אמר: "הרואה אתה את חזן השחרית שלנו?" הוא אהב את הטבע ואהב את גן הקלאוס וקרא אותו בשם 'הריביירה שלי'. גן זה גבל עם חומת העיר הקדומה, שהיתה לפנים גם הגבול בין פרוסיה לברונסויק. הוא עבד בגן כמו גנן מומחה; והוא היה הראשון שהביא להלכרשטאט את העגבניה השכיחה במולדתו, בהונגריה. בתחילה קראנו לה, כמו בהונגריה, בשם 'תפוח-גן-עדן'.

ר' יוסף נאבעל הצטיין בחסידותו, בענוותו וכאהבתו את תלמידיו. חסידותו העמוקה נראתה כגלוי בשעה שהביאו לו את היריעה שבנו נפל חלל במלחמה. ערב שבת היה, והוא אמר: "כשם שמברכים על הטובה כך מברכים על הרעה." ואמר לרעיתו להכין את הפרחים לשולחן השבת. מתוך ענווה לא הוציא לאור את כתביו, כי לא שאף לפירסום ולא לתהילה. "לימור התורה לשמה היה שעשועיו בנעוריו, גאווהו בבגרותו ומטהו בזקנתו". רק לאחר שבא בימים פרסם אחרים מספריו, שקרא אותם בשמות הרי ארץ-ישראל 'חרמון', 'טבור', 'לכנון'. ספריו מצטיינים בסגנונם. את תוכן ספריו היה מפרסם בהרצאות אשר הרצה בחברת 'תפארת ישרון' במשך עשרים שנה. את ספרו האחרון, 'מוריה' חיבר כהיותו בן שבעים וחמש; הוא פירוש לספר איוב. ספר זה וכן ספרו 'הר הכרמל' לא נדפסו עד היום.

כמו ר' שלמה כהן כן היה גם ר' יוסף נאבעל טורי, וגם הוא היה מלהיב אותי. אצלו התחלתי ללמוד לפני הבר-מצוה שלי, ומפיו למדתי אחת הדרשות של אבי סבי, ר' אהרון הירש געטינגן, 'המוצא תפילין'. מאז הייתי לא רק תלמידו אלא גם ידידו. ליום הבר-מצוה נתן לי שי את סידור 'דרך החיים' וכדף הראשון כתב דברי הקדשה אלו בסגנונו העברי המליצי: "מזכרת אהבה לתלמידי האהוב בן יקיר יוסף סגיל הירש נ"י ליום מלאות לו י"ג שנה ויקרא בספר תורת אל חי. אלוהים יחנך בני כיום החל גדלך וישגבך ישע רב יכין לכך ויקשיב אזנו וטרם תקרא אליו יענך בחסד וברחמים וחיית ורבית לשמחת הוריד וישמח לבי גם אני, רבך אוהבך הק' יוסף נאבעל וגו'". פעם, בזקנתו, ביקרו אצלו אשתי וכתו, והוא, שידע את נפש הילד, אמר לבתי: "שבי, ילדתי, על הכסא הזה שאביך היה יושב עליו כהיותו תלמידך". והוא הוסיף דברים שלא כמוייתם: "אביך היה אחד מתלמידי החרוצים ביותר."

שנת פטירתו של ר' יוסף נאבעל לא ידועה לי. — עליו ניתן לומר: הוא אהב עולם ומלואו. בניו השתדלו להיות יורשי אישיותו הגדולה; אחד מהם הלא הוא ר' נחמיה אנטון נאבעל מי שהיה רב בפרנקפורט דמיין.

המשפחה בער

(מאת הרמן שוואב ; תרגמה הילני בארט)

האבות

שורות אלו אינן באות לתת סקירה על בני משפחת בער בהלברשטאט, וכל שכן לתאר את תולדותיהם. אין כוונתן אלא לזרוע אור משהו על שני דורות המשפחה, שחיו בימי בנימין הירש, במחצית השניה של המאה שעברה ובראשית מאה זו. אף במסגרת צרה זו לא אמפר את פרשת חייהם של בני המשפחה, אלא אנסה לציין בקיום מועטים כמה מתכונותיהם ומעשיהם, שהם מיפוסיים גם לסכיבה בה חיו, ולכן יוסיפו להבהיר את האווירה הרוחנית והדתית המיוחדת של ק"ק הלברשטאט המתוארת בשאר פרקי ספר זה.

יש להצטער על זה שלא נמצאה עדיין בכתבים שלשלת יוחסין של המשפחה. מתוכה אפשר היה להוכיח, כי בני משפחה זו, בשם בער או בשם דומה, נתפזרו בכל חלקי תבל. שלשלת היוחסין היתה מונה גם את ר' משה איסרליש (הרמ"א) בין האבות. יש לשער כי גם המוסיקאי מאירבער יצא ממשפחה זו, אך לא ניתן עוד לקבוע את יחסו המדויק אליה.

אבות המשפחה בער, או כפי שנקראה בעדויות עתיקות, קרמער־בער, ישבו בהלברשטאט מימים קדומים. בתעודת הייסוד של חברא קדישא גמילות חסדים משנת תנ"ג (1693) נמצאות התימותיהם של ר' יששכר בער בן ר' יוסף ושל בנו ר' שמואל. בכית הקברות הישן בהלברשטאט ראו עוד את קברו של שמואל קרמער; קברו סמוך לקברותיהם של שני גדולי הקהילה, ר' יששכר בערמן ור' הירש חריף, והוא הקבר הקדום ביותר בכל קברות בני המשפחה. לתעודת הייסוד הנ"ל יש ליחס מעין חשיבות סמלית: כיששכר בער ובנו שמואל כן גם בני הדורות הבאים עסקו, כנראה, בחברא קדישא ובשאר מוסדות הקהילה, עד לימינו. יש להניח כי גורלם החיצוני וכן חייהם הרוחניים ותרכותם של הדורות הקדומים של משפחה זו לא היו שונים מאלה של רוב אחיהם.

כנראה עסקו בני המשפחה במסחר משכבר הימים. אחד מהם, שמואל בער, הקים בשנת 1777 מאנופאקטורה לפשתן. הוא היה כנראה אחד מבעלי הזכות המעטים שקיבלו רשיון לכך. שיטת הסחיטות אשר בה נהג פֶרִידריך השני מלך פרוסיה העיקה בלי ספק גם על משפחת בער, כי ברכושה נמצא כד חרסינה, והראו עליו כעל שארית ה'חרסינה היהודית' שהיהודים נאנסו לקנות מבתי החרושת של המדינה.

דור אחד

עם שמואל והולדה בער מתחיל הדור שקדם לדורנו. מרת הולדה היתה בת המשפחה הירש מן העיר שטארגארד שבפומראניה. תמונתה השמורה עוד אתנו מסבירה, כי יפי התואר ונאות הפנים שציינו את רוב נשי המשפחה באו להן בירושה מאת מרת הולדה אמן־זקנתן. התמונה מראה לנו את מרת הולדה בימי זקנתה, ובה אומרות פניה טוב לב ושכל. בעלה מת עליה בן חמישים וארבע, והאלמנה שהאריכה ימים אחריו עוד כשלושים שנה, למרות חולשת גופה, ידעה להנך את כניה כחיבה ובמרגן גם יחד וזכתה לראותם גדלים לפי טעמה ורוחה.

גם משמואל בער נשארה לנו תמונה. בה הוא נראה לבוש לפי אופנת ימיו וכלי זקן, ופניו, ביחוד עיניו הערות, מביעות שכל טוב וחכמה. שמואל בער כיהן כמורה בבית־הספר 'השארט צבי'. צבי בנימין אויערבך מביא בספרו 'תולדות הקהילה הלב־ר שטאט' משפטים אחדים מתוך נאומו, שנאם בחגיגת היובל החמישים של בית־הספר: "מטרתנו היא להכשיר את בני הנוער לכל המקצועות והמשרות האזרחיים, לפתח בהם את רגש המוסר הכלל־אנושי ולחנכם בדת ישראל ובמסורתו. איננו רוצים שבית־הספר 'השארט צבי' יקנה להם ידיעות גרידא אלא יתנך ויפתח את האישיות השלמה של הנער היהודי. לכן רואים אנו כתפקידנו לשתף גם את ההורים בעבודת בית־הספר." דברים יפים אלה אמר שמואל בער לפני מאה שנה. יש בהם משום אידיאל חינוכי שרבים שואפים אליו, אך רק מעטים זוכים להשיגו. בביתו הגשים שמואל בער את שאיפותיו אלה.

שמואל והולדה בער גרו באחד הכתים הקטנים של ה'באנקשטראסי', במרכז הרובע אשר בו גרו היהודים, במרחק של צעדים מועטים מבית־הכנסת, בו התגאו יהודי הלב־רשטאט כל כך, ומן הקלאום, שאליה המו את כל חיבתם.

הולדה בער נפטרה בת שבעים ותשע ביום ד' אדר תרס"ה (1905), הצי שנה בערך אחרי מות חתנה מולם ברלין שהלך לעולמו בן חמישים ושנים בכ' תמוז תרס"ד.

אחיו של שמואל בער, בערסון יששכר בער, היה אף הוא אחד מחשוכי הקהל. הוא ייסד באנק שבו שיתף אחר כך את בעלה של בת אחיו, מוריץ יוסף. בערסון יששכר נשא לו לאשה את לינה לאש, גם היא בת משפחה מיוחסת בהלכרשטאט. בניו לא היו להם. ידו הנדיבה של בערסון יששכר נראתה בתרומות גדולות. בעזרת אחת מנרבותיו נוסד שנים רבות לאחר מותו בית מושב הזקנים בק"ק הלכרשטאט.

דָּוֵד שֵׁנִי

בני שמואל והולדה בער היו אמיל עזריאל, יוסף, גוסטאב יצחק, ומאקס מנשה, ובנותיהם לאורה, ותבלח"ט, יולכן. אחרי מות אביו עמד אמיל על יד אמו לגדל את הכנים. הוא ואחיו יוסף ייסדו בשנת 1877 בית-מסחר, 'בני שמואל בער', וגם יתר אחיהם, גוסטאב ומאקס, היו בו משותפים אחר כך. בית-מסחרם מיהר לקנות לו שם בחוגי המסחר. עוד בהיותו צעיר התחיל אמיל בער לקחת חלק בחיי הקהל. הוא היה חבר פעיל בחברות שונות, בעיקר בחברת 'תפארת ישורון', ובמרוצת הימים הצטרף לועד בית-הספר, לחבר הנציגים ולנשיאות הקהילה. כך היה קשור לחיי הקהילה בתקופה של יובל שלום. במו' באדר תרפ"ב (1922) נאסף אל עמיו. אשתו של אמיל חיתה סופי צפורה מנדלסון מהאמבורג, בת משפחה מיוחסת. עם אבותיה נמנים ר' מנדל פרנקפורטר, תלמידו של ר' יונתן אייבעשיץ ומייסדו של 'תלמוד תורה' בהאמבורג, ומשה מנדלסון, מחבר ספר 'פני תבל', הוא ספר שירים מלא ענין כתוב בעברית. גם ר' שמשון רפאל הירש נמנה עם קרוביה. גם בבית בעלה המשיכה מרת סופי להחזיק במסורת משפחתה, וזרוח זה גידלו היא ובעלה את חמשת בניהם. על דרכה זו שמרה בקפדנות וכיושר לבה לא סרה ממנה ימין ושמאל. בהיותה מחלהבת מכל דבר של יופי ואוהבת מוסיקה היתה משרה בביתה את שמחת היפה והטוב. שלושה מחמשת בניה עלו בשעתם עם משפחותיהם לארץ-ישראל.

יוסף, בנו השני של שמואל בער, התחיל יחד עם אחיו אמיל לפרנס את משפחתו כיגיע כפיו בהיותו עוד צעיר. את הכשרתו המקצועית רכש לו במפעל הפליו שעל יד אברסוואלד, שהיה שויך מאז 1863 ליוסף הירש, והוא אפיטרופם של בני שמואל בער. שניהם, אמיל ויוסף, זכו להשתלם במקצועם כפירמה 'אהרון הירש את בני' לפני שייסדו, כנזכר, בית-מסחר משלהם. תבונתו המסחרית של יוסף וכשרונו לראות את הנולד השלימו את יומתו של אמיל ומרצו, ובזכות אלה הצליחו במסחרם.

בהתענינות ערה השתתף יוסף בחיי הקהילה, וכשם שהתמיד להרחיב את השכלתו הבלתי רגילה, כך ראג לכך שבית-הספר היהודי יקנה לחניכיו גם את היסודות של ההשכלה הכללית. על כן נשא ברצון במשך שנים רבות בעול החוצאות של הזראת השפה הרומית. פעילותו קופחה ע"י מחלה קשה וממושכה אשר עצרה אותו בכיתו במשך שנים רצופות. אולם פניו אורו תמיד. טוב-לבו, רצונו לעזור לזולת וערנותו הרוחנית לא השתנו. עד לימיו האחרונים היה קורא בספרי מדע, וסבר פניו שהעלים מעיני אחרים את יסוריו ליכב את אורחי ביתו. הוא נפטר בשנת הששים לחייו, אור לש"ק פ' קדושים שנת תרע"ג (1913). הספידו אותו במלים: "על ידי יסוריו נתקיים בו הכתוב 'קדושים תהיו'."

אשתו היתה רוזה, בת הר' ד"ר שמואל דסאו, מתנך ומשורר כפיוורדא שבבאוואריה. מאת אביה היא ירשה את מעוף רוחה. באווירה היפה חדרת תרבות עדינה של ביתם גדלו שמונה ילדים. מחלת בעלה ומות שני ילדים לא דיכאו את נפשה של עקרת הבית, רוחה הערה התענינה בכל המתרחש בעולם, ובעולם הרוח והמחשבה ביחוד. מתוך גנש רתי עמוק והגיון רציני יצרה לה השקפת עולם משלה, ולתוך עולמה זו אהבה להכניס את בניה וידידיה. היא זכתה לבלות את שנותיה האחרונות בשלוות זקנים בארץ-ישראל בקרב בניה נכדיה וניניה. עוד ימים מספר לפני מותה הביעה את בטחונה באלוהים, בחינת 'יושב בסתר עליון' ואמונתה כיצנח ישראל, בקיום ישראל בזכות המצוות. בדעה צלולה ראתה ביומה האחרון כי התקרב. היא נפטרה בשנת הששים ושש לחייה ביום ט"ו שבט תש"ה (1935) ומצאה את מקום מנוחתה על הר הזיתים. ארבעה מבניה ומשפחותיהם חיים כיום בארץ-ישראל.

גוסטאב עזב את הלב-רשטאט וייסד בהאמבורג בית-מסחר משלו. טוהר אופיו, שהיה ללא רבב זכתם, ומסוריותו המופתית במשא ומתן רכשו לו את ההוקרה של מעמד הסוחרים בהאמבורג, שמסרו לו משרות-כבוד רבות כראש הסתדרותם. בכיתו שמר גוסטאב על מסורת בית אבותיו וחינך את ילדיו, בן אחד וארבע בנות, ברוח-זו. בת זוגו היתה שרה שמרן, בת הרב הראשי של האמבורג, ר' אשר שמרן, ונכדת ר' נתן אדלר, הרב הראשי של אנגליה. גוסטאב בער מת בן ששים ושבע, כשהצללים כבר נמו על יהדות גרמניה. אלמנתו שרה עברה ללונדון. לבת היה עם בתה הצעירה נמי שהביאתה ללונדון ולפי הכתהתה לשלמונות הרשע שבגרמניה קיבלה על עצמה את גורלה וחזרה שמה כגיבורה. זמן מועט לאחר מכן נעלמו עקבותיה. מרת שרה אמרה ימים מועטים לפני מותה: "לא תפול שערה משער ראשנו ארצה כי אם ברצון האלהים. לא אדע אם זוהי וראת שמים; אבל ידוע יודעת אני כי על זאת אני חיה."

דברים אלה נשמעו כצוואה באזני בניה ונכדיה. שתיים מכנותיהם של גוסטאב ושרה
בער יושבות כיום בארץ-ישראל.

מאקס, בנם הצעיר של שמואל והולדה בער, לא נשא אשה. ביתם של אמיל וסופי
היה לו לביתו, וכני אחיו כבנים היו לו. נדיב לב היה וכיד רחבה עזר לעניים, וידידות
רחש לרבים. הוא התמסר לייסוד מושב הזקנים ולהנהלתו וכך הוציא לפועל את
רעיון דודו בערסון יששכר בער.

לאורה, הבת הבכירה, נישאה בשנת 1875 לסולם (שלום) ברלין בהאמבורג. סולם
ברלין הצטיין בהשכלה יהודית מקיפה ובכשרונות פרגוניים, שעמדו לו בעבודתו
בבית ספרו ובשיעוריו הפרטיים. בני משפחתו מצאו ענין רב בפירושו לכתבי-
הקודש; חלק מכתביו הוצא לאור לפני שנים מספר. לאחר מותו חזרה אלמנתו
להלברשטאט ועוד זכתה לראות נכדים ולחבק נינים.

יולכן, הבת הצעירה, נישאה לידיד נעוריה, מוריץ משה יוסף, בנו של המורה הירש
יוסף שנוכר בספרו של צבי בנימין אויערבך כמחבר ספרי השבון. אחרי שגרו שנים
אחדות בלייפציג עבר הזוג הצעיר להלברשטאט ושם נכנס מוריץ יוסף, כמו שנוכר
לעיל, לבנק של דודו בערסון. במשך השנים הבאות התפתחה הפירמה ב. י. בער
והיתה לאחד הכנקים החשובים בהלברשטאט. מוריץ יוסף התעניין בשאלות יהודיות
וכלליות מרוכות. היה בעל מעוף רוחני והרגשה סוציאלית עמוקה. היה לו חלק
בעיצוב דמותם של ארגונים יהודים, בעיקר של הלשכה 'בני ברית'. ביחוד התמסר
לעניני בית הספר 'השארית צבי' ולשכלולו. ייסד מועדון על יד בית הספר וקיימנה
ונתן יד לייסוד מושב הזקנים. יד הגורל המרחמת חסה עליו ולקחה אותו לפני חורבן
יהדות גרמניה. רעייתו המסורה לו כל כך הצטיינה ברגש דתי עמוק. היא זכתה
לעלות לארץ-ישראל עוד לפני פרוץ המלחמה ולהגשים בזה את הלום נעוריה. היא
יושבת כיום בארץ בקרב בניה ושאר בני משפחתה.

סנכדי שמואל בער, ניניו וכני ניניו, נמצאים כיום בארץ-ישראל ארבעים ושנים
נפש ותולדות חייהם נכתבות על ידי מעשיהם.

היהודים ביניהם היה 700 כערך. לפי האגדה נוסדה הלב־שטאט בשנת 800 בערך תחת שלטונו של הקיסר קארולו־ם הגדול. אמתה של אגדה זו מוטלת בספק. כנראה באו היהודים לעיר זו זמן קצר אחר היוסדה. עובדה היא שבכנסיה אחת, אשר בנינה נגמר בשנת 147 ז, נמצאו אבנים עם כתובות עבריות ועל אחת מהן הפסוק: "אשרי אדם שיצא ונפטר בשם טוב מהעולם". ותחת הפסוק שם יהודי שאי אפשר לפענחו. קרוב לודאי שהאבן הזאת ואבנים דומות לה נלקחו מבית קברות ומבית כנסת שזמנם קדם לזמן ההוא. ודבר זה מוכיח שיהודים ישבו בהלב־שטאט כבר לפני התאריך הנ"ל. קל להבין מדוע הגרו היהודים להלב־שטאט. מצד אחד בגלל דרך המלך המוליכה ממערב דרך הרי הקץ עד ממוך להלב־שטאט, ומצד שני בגלל

נספח: דמויות שונות

גלגולי אישה

כאשר בא זירום נאפוליון לבקר בהלברשטאט נערכה לכבודו קבלת פנים גדולה, והוזמנו גם נציגי הקהילה ונשיהם. לראש הקהל היתה בת-זוג מכוורת, ומבלה השמש פסק שאי אפשר לו לפרנס להביאה לפני זירום הידוע כאוהב נשים יפות. סיפחו לו לפרנס אשה יפה וצעירה הראויה להיראות בפני מלך גדול. המרמה הצליחה, אבל המעשה לא תם בזה.

מקץ שנים אחדות מתה האשה האמיתית של ראש הקהל, והוא לקח לו לאשה את זו שמילאה את מקום זוגתו כנשף ההוא, והיא היתה צעירה ממנו בהרבה. אך מעמד הנישואים לא האריך ימים, היות והזקן מת. אני הכרתי את האלמנה כאשה זקנה מאד, בת השעים שנה ויותר. ביקרתי אצלה מדי חודש בחודשו להביא לה פנסיה לא גדולה שקצבה לה משפחתי, כדרכה בצדקה. האלמנה חיתה בצמצום ודרה בחדר אחד בבית הקהילה, סמוך לבית הכנסת. כשבאתי אליה היתה מכבדת אותי בעונה של שבת מיוחדת לה, ובצאתי ממנה ברכה אותי בכרכה: "אני מאחלת לך שיהיו לך בנים ובנות הדומים לך". (הייתי אז בן שתים עשרה בערך) כשסיפרתי זאת לאמי, אמרה: "שיהיו דומים לך, איני יודעת אם זוהי ברכה אם לאו". האלמנה היתה שופכת את מר לבה לפני: "מדוע נשא אותו הזקן אשה כל כך צעירה, ועכשיו, זה ארבעים שנה ויותר, אני אלמנה והוא שוכב בחוץ!"

כשעמדו לחדש את בית הכנסת, התנגדה הזקנה לכך על כי חשבה שיש בזה חילול של קדושת הקהילה. באה לפרנסי הקהילה, צעקה חמס וסיפרה כי ראתה בעד החלון שדים מרקדים בבית הכנסת כליל שבת. מאחר שנמצאו בקהילה אחדים אשר הטו אוזן לדבריה, החליט אבי ללון בבית הכנסת כליל שבת הבא. ומה היה הדבר? הקבלן הנכרי התחייב לגמור את מלאכת הבנין בזמן קבוע וחשש שמא יאחר את המועד ויוטל עליו הקנס הנקבע למקרה של איחור. לכן שלח את פועליו לעבוד כליל שבת

על אף איסור עבודת נכרי בשבת, מתוך מחשבה שאיש לא ירגיש בכך. על ידי אבי נודע הדבר.

פעם אחת כשביקרתי אצל ידידתי הזקנה, שאלה אותי: מה תאריך היום? כשאמרתי לה את התאריך, צעקה: "היום יום הזכרון לבעלי ולא הדלקתי את נר יום הזכרון! לך נא, אנא, מיד אל הרב ושאל אותו אם מותר להדליק את הנר גם אחרי הצהרים." עניתי בחוצפה: "למדתי משנה וגמרא עד כדי כך שאני יודע שמתר להדליק את נר הזכרון גם אחרי הצהרים." זאת היתה הפעם הראשונה והאחרונה שהוצאתי פסק דין בעניני הלכה.

אינני זוכר מתי מתה, אבל אני זוכר שאחרי מותה התגעגעתי לביקורי אצלה כי מאז לא קיבלתי עוד את העוגות הטובות המיוחדות לה שמתכונתן אבדה יחד אתה.

דודתי הנכנ

במשפחתנו סיפרו שנולדה בשנת 1800, אבל באילן-יהוס שלנו מצאתי שנולדה בשנת 1807. שמה היה חוה או אוה הירש, אבל בכל העיר קראו לה הנכנ. היא היתה בתו של אבי אבי-זקני אהרון הירש געטינגן. כשהייתי ילד היתה כבר אשה זקנה, בת שמונים בערך, וקצת מוזרה, לעתים מבולבלת במוחה. אך הזכרונות שכתבה הזכירו כי מקודם היתה פקחית ובעלת השכלה. אחרי מותה עיבדה דודתי אסתר, גיסת אבי, את זכרונותיה היות ולא רצתה שאחד מהדור הבא אחריה יצחק על דודה הנכנ, וגם אני אין כוונתי ללעוג לה. דודה הנכנ הכתיבה את זכרונותיה לאחד מפקידי הפירמה, שמו שאמר. ההכתבה ערכה זמן רב ואנחנו, הילדים, נבנו את השמועות מבעד חור בקיר: לפי בקשתנו חזר שאמר בקול רם על מה שהכתיבה לו, שהרי דודה הנכנ היתה כברת-אוזן. פעם שמענו: צריך שיהיה אדם נאמן לדרכו. והיא שאלה את שאמר: "האם אתה יודע מה היא נאמנות?" וכשענה בשלילה, אמרה: "אם הרופא אומר שתקח כף שמן-קיק אחת ותקח שתי כפות מרצונך, כך אתה נאמן לדרכך." אז היה מנהג, כי ילדי המשפחות העשירות היו מתחנכים על ידי מטפלות. דודה הנכנ התנגדה למנהג זה. את המטפלות קראה 'מומחות חסרות נסיון' והיתה אומרת כי ראשונה הן לומדות כיצד להביא את הילד לידי כבי. בזכרונותיה רשמה: כל משרת יש לו משרת אחר הנתון למרותו, ואם אין לו לאדם אדם אחר שיצווה לו, הוא הולך וקונה לו כלב.

ילדי המשפחה נטפלו לה לדודה הנכנ ואם גם צחקו עליה לעתים, הקשיבו לדבריה כי אכן היתה דודה טובה ונתנה מתנות לעתים קרובות וסיפרה סיפורים מעניינים

מנעוריה. גם לשאר ילדי הקהילה חילקה מתנות ולא איכפת לה לקחת מן הצעצועים של ילדי המשפחה ולחתם שי לילד עני, מעשה שגרם לעתים רבות לבכיות. דודה הנכח היתה קצת גיבנת, אך פניה הראו שבנעוריה היתה אולי יפת פנים. בכל אופן תוי פניה היו עדינים. לא התחנתה כל ימיה. פעם ראתה בחורה שהיתה לובשת תמיד שמלה שחורה. שאלה אותה על כך, וזו ענתה לה כי התנה נפל חלל במלחמה בשנת שבועים. אמרה לה: "גם עלי היה לוותר על אהבת נעורי!" ואז היתה זקנה בת שמונים שנה.

תמיד היתה סחרה חכסף, כי היתה מכובזת אותו ביד רחבה. קרוביה הזוהירו אותה לעתים רבות: "אל תבזזי את הכסף. אין מצבך נתון לכך." פעם אמר לה זאת אבי. באו ימי חנוכה ורודה הנכח כינסה את כל ילדי המשפחה ונתנה לכל אחד מתנה ועוד עשרה מארק בזהב. גם אחותי ואני עמדנו בין הילדים, אך היא כיאלו לא ראתה אותנו. גמרה את החלוקה ואמרה לנו: "אביכם פקד עלי שלא אבזזו את כספי ואני מתחילה ככם למלא את מצותי." הלכנו בככי אל הורינו והתאוננו עליה. את הגן שבין בתי משפחתנו ראתה כאילו הוא נתון לפקוחה, ואם נכנס בו ילד שלא סבלה אותו גרשה אותו שלא בצדק מן הגן. אותי לא סבלה יפה וקראה לי 'יוסף שמאחור' בניגוד ליוסף אחר, בן דודי, שגר בביתה ושאותו קראה 'יוסף שמפנים'. היתה אומרת תמיד: 'יוסף שמאחור הוא צחקן וליצן גדול!' אולי היתה צודקת, שהרי הייתי ילד־פרא.

כשאירע מאורע במשפחה, לא כתבה מכתב אלא חיברה מברק ארוך. למשל: לרגל שרפה קטנה בבית דודי גוסטאב במעסינגווערק עברסוואלדה מלגרפה: אתכם אני בצרה ובאסון שקרה אתכם ואני מתפללת לה' שיצליח את דרככם! אך הפירמה לא שלחה מלגרמות אלו מפני היוקר, וכתשובה הביא לה משרת הפירמה מברק מזוייף, למשל: רב תודות על הנחמה ששלחת לנו. אנחנו קשורים לך בכל מחשבתנו. פעם עמדה על יד החלון בחדרה כשקיבלה תשובה כזו. התרגזה מאד ורצה אל משרד הפירמה וצעקה: 'עמדי על יד החלון וראיתי שבמשך כל הזמן לא בא שליח הדואר אל הפירמה; אתם רמאים ושקרנים גדולים!' לעתים רבות סיפרה מנעוריה, מן הזמן בו מלך זירום נאפוליון כהלברשטאט, או מן הזמן שזירום נאפוליון גורש על ידי הצבא הברונסויקאי והרוסי. בספרה על כיבוש הלברשטאט אמרה: "אני זוכרת שהגנרל מילי נכנס אל הלברשטאט." כנראה עירבכה מה שלמדה בבית־הספר ומה שראתה בחיים.

תמיד היתה מריכה בינה לבין העגלונים שהזמינה ונתנה להם לחכות הרבה זמן ולא רצתה לשלם להם בעד זמן ההמתנה, אבל העגלונים ידעו שישלמו להם כשיכנסו למשרד הפירמה וידרשו את שכרם.

שנתיים לפני מותה החלה מהרהרת רבות על חיי עולם הבא. במיוחד אהבה צעירה אחת במשפחתנו, אשה גבוהת קומה ורזה, והלכה הזקנה וקבעה את אותיות שמה של הצעירה ככל השמלות וככל הלכנים שלה כלי להתחשב עם זה שאישה גבוהה לא תוכל ללבוש את שמלותיה. אחרי מותה מצאנו צוואה ארוכה, בה היא פסקה הרבה כסף מתנה לכל מוסדות העיר, אבל לא היה כסף ברשותה. אלו זכרונותי על דודה הנכנ שהיתה לי אישיות חשובה כנעורי, וזכרונה עודנו חי בקרבי.

האחים דסויער

בק"ק הלבשרשטאט גרו שלושה אחים דסויער, יוסף, ליפמן ויוליוס. יוסף היה מוהל ידוע לתהילה ככל הסביבה עד ללייפציג ודריזדן מזרחה ומערבה עד להאנובר. כשהוזמן למול ילד בעיר אחרת, היה נוהג לומר: "ישנו אחד בעיר פלונית." כשהכרתי אותו היה כמעט בן שבעים, איש גבה קומה, בעל זקן לבן וארוך. ראיתי את פנקס המולים שלו, ואני יודע שמל יוחר מששת אלפים ילד. אבל לא לקח אף פרוטה אחת כשכר מצוה זו, להפך שילם עוד את כל דמי נסיעותיו מכספו הוא. כשמלאו לו שבעים שנה העניקו לו קהילת הלבשרשטאט וקהילות הסביבה העניקה של עשרת אלפים מארק. דסויער בא אל אבי לשאול אותו בדבר הכסף, מה יהי עליו. אבי אמר: "הכסף נתון לך לכרך, מהיום ואילך תחיה חיים של שובה ונחת כל ימך." תוך כדי דיבור סרב לקבלו או להשתמש בו, ולאחר מותו נמצא הסכום השלם מופקד באחד הבאנקים, וכבר כתב אותו בצוואתו לילדי האביונים. הוא היה אוהב ילדים וכשראה ילדים ברחוב חילק ביניהם סוכריות ולכן היו רצים אחריו. כשראה ילדה היה אומר מתוך שחוק: "היא נמלטה ממני, היות ונולדה נקבה." בכל סעודת ברית מילה היה נואם את אותו הנאום האחד והיחיד שלו עד שהשומעים ידעוהו כבר בעל פה.

מה לפרנסתו, היה יוסף דסויער רוכל מן המין שקראו בגרמניה 'מדינה-גייער', כלומר איש המתהלך בכפרים ובעיירות הקטנות כדי למכור את סחורותיו. על כן כל אנשי הסביבה וכיחוד האיכרים הכירו אותו, והם קיבלו אותו בכסר פנים יפות, כי היה איש ישר מאד במסחרו, ותכופות לא הצטרך ללכת רגלי מכפר לכפר אלא האיכרים השבו להם לכבוד להעבירו בעגלה. פעם נשאל אבי מטעם בית-מסחר אחד, אם 'בית-דסויער' ראוי לאשראי של אלף מארק. ענה: "בית-דסויער הולך רגלי מהלבשרשטאט ללייפציג וחזרה, והכספים של בית-דסויער מונחים בגרבים משומשים מתחת למיטה,

אבל בית-דמויער ראוי לכל סכום שהוא דורש ממי שהוא, זאני ערב לו. כשהייתי מטודנט נסעתי פעם ברכבת הכיתה, ובדרך, בין האלי להלכרשטאט, שמעתי פתאום קול יוצא מן התא הסמוך: "אם אשמע אתכם עוד פעם מרננים אחרי 'אבא משה', אשמיד לכם...". מיד הכרתי את קול ידידי דמויער ואצתי לעזרתו. הוא עמד כמלוא קומתו באמצע התא, הניף את אגרופו וקרא: "אני בן שבועים שנה ואתם מפשים המלכלכים את המכנסים; אערוף את ערפכם." כשראה אותי אמר: "יוסף, אלו אינם יודעים מי היה משה רבנו, הם מערכבים אותי עם משה רבנו." — כל בני עירי קראו לו 'דמויער הזקן', הוא הכינוי שבו כינו את המצביא הפרוסי הגדול.

אחיו ליפמן דמויער היה איש ישר וצדיק שהתפרנס במסחר כמוהו. בקהילה היו לו שתי משרות. ראשית היה סגן הנערים שעליהם היה לומר מזמורי תהילים לפני תפילת השחרית. כל בחור, למן הכר מצוה עד לגיל של חמש עשרה, היה חייב לבוא רכע שעה לפני זמן התפילה, בקיץ לפני שש וכחורף לפני שבע, ולומר מזמורי תהילים בהשגחתו של ליפמן דמויער. הוא, דמויער, היה אומר פסוק אחד וקהל הבחורים ענו בפסוק הבא. אבל הבחורים היו ממלמלים במקום להגות את המלים כראוי ורק את המילה האחרונה של הפסוק צעקו בקול רם. הבחורים קיבלו 'הענק' מאת הקהילה, אך בני אמירים לא קיבלוה אלא על חשבון אבותיהם. גם אני הייתי בחבורתם, הייתי 'תהילים-יונגע'. אם בחור לא בא לתפילה נוכח בכל פעם שלושה פניגים, זאם איחר לבוא, שני פניגים ממשכורתו של עשרה פניגים, ובכל יום ראשון של השבוע היה יוכוח סוער בין ליפמן דמויער ובין הבחורים בענין זה. מלבד סגנותו זו היתה לו עוד משרה חשובה: יחד עם שני זקנים ישב על הספסל הראשון מאחורי שליח הציבור, וחובת שלושתם היתה להתחיל בקול רם את התפילה במקומות שבהם עונה הציבור אחרי הש"צ. זקנים אלה נקראו בשם-לעג Weichensteller, כלומר מכווני פסי הרכבת.

יוליום, הצעיר באחים, היה מוזר מליפמן והיה ידוע בכל המכיבה בין יהודים ונוצרים כמוהו כאחיו המותל. היתה לו חנות קטנה ברחוב שבו עברו האיכרים בדרךם לשוק. בחנות זו מצאו האיכרים את צרכיהם לשבוע, כגון כתנות או בד או מתנות ליום הולדת או לחג נוצרי. כשהיו שואלים אותו האיכרים אם סחורה מסוימת טובה היא, היה עונה במימרות בסגנון נשגב כגון: "זאת הסחורה הטובה ביותר אשר ראיתי בחיי. ולא אבוא כריא לקבר ישראל אם לא דיברתי את האמת!" או מפח על שוקו ואמר: "במקום זה אהי עיור, אם...!". אלו היו הבטחותיו הנמרצות ביותר, אבל עם כל זה היה סוחר ישר והכל אהבו אותו.

גם אשתו של יוליום דמויער היתה ידועה בעיר. שמה היה אָמָה, והוא היה קורא לה

בשם חיבה 'אמקן שלי'. פעם נותחה אמקן שלו בידי הפרופיסור הידוע ד"ר קאהר שהיה המבציר של ניתוחי כיס-המרה. ניתוחה היה קשה מאד, וקאהר תיאר אותו ככתב-עת רפואי וציין את שם החולה בראשי התיבות א.ד. יוליוס דסויער התרגז מאד על עלבון זה ואמר: "מה גדולה החוצפה! הפרופסור קיבל ממני את משכורתו ולא הביא את שמה של אמקן שלי במלואו."

הוא היה מגמגם ומטילא לעגו לו הילדים החצופים וחיקו את אופן דיבורו, ביחוד בבית הכנסת, כשאמר במקום 'ברוך הוא וברוך שמו': 'בִּבְּ-חֹבֶשְׁמוֹ'. פעם בא אל אבי והתאונן עלי בפני: "יוסף שלך אומר תמיד בבית הכנסת 'בִּבְּ-חֹבֶשְׁמוֹ'." ענית: "הרי זה יפה אם אני עונה בתפילה 'ברוך הוא וברוך שמו'. ענה: "אבל הוא אומר 'בִּבְּ-חֹבֶשְׁמוֹ' כמוני." אבי סיים את השיחה בהנחילו לי סמירת להי.

יוליוס דסויער היה יושב-ראש בחברת גמילות חסדים וחבר בחברא קדישא. פעם בשבת התעלף אורח בבית הכנסת, ונקראתי כרופא. ראיתי את דסויער בין העומדים ולא יכולתי לעצור את הצחוק כשאמר אלי: "אל תפחד, חביבי, על ידך עומד מי שהוא יושב-ראש של חברת גמילות חסדים וזקן חברא קדישא. אולי בגלל דבריו נכהל החולה והתעורר ושוב לא היה צורך בשרותי.

ליוליוס דסויער היה כלב קטן ששמו היה פריסטו, והוא אהב אותו מאד והיה תמיד מתהלך איתו. פעם כשבא אל גוסס, נכנס פריסטו אחריו, והגוסס שאל: "וכי נכנסתי כבר לגן-עדן ורבונו של עולם הכנים לגן-עדן את פריסטו ואת דסויער גם יחד?" אלה היו האחים דסויער שזכרונם שמורה בנפשי.

מר פליישהויער, שוחט ושמש

השוחט בהלברשטאט לא היה יליד עירנו אלא התיישב בה בנעוריו. בכל זאת הרגיש את עצמו כיליד הלברשטאט והתגאה בקהילתו יותר מאלו שגרו בה מדורי דורות. בגלל מקצועו קראנו אותו בשם 'פליישהויער', וגם הוא קיבל על עצמו שם זה, אך שמו האמיתי היה אחר. בהלברשטאט לא היה אמליו יהודי, הקהילה קנתה את החלק הקדמי של הבקר מן הקצבים הנוצרים ובשוק הבשר, ה־Scharrn, ניתח השוחט את הבשר שקנתה הקהילה. מר פליישהויער היה מושל ה־Scharrn. הוא הוא שקבע מי ומי יקבל את נתחי הבשר השונים. כשבאה עוזרת ודרשה חתיכה שלדעתו אינה ראויה לגברתה, היה צועק ברוגז גדול: "חצופה! את דורשת חתיכה זו? חתיכה זו הרי ייעדתי אותה לגברת פלונית." ולא קרא בשם משפחתה כי אם בשמה הפרטי, כגון 'לגברת רבקה'.

פעם נמצאו כל הבהמות שנשחטו בהלכרשטאט טרפות, והועד מלגרף אל הקהילה הסמוכה שהפרנס יקנה אצל קצב נוצרי את החלק הקדמי של בקר ושומר פלייש-הויער יסע לאותו מקום לשחוט אותו. והפרנס השיב ומלגרף: "בשעה שפליישהויער יהיה בעירנו שור יהיה בעירנו."

מר פליישהויער שימש גם כשמש הקהילה, ומתפקידיו המרוכבים היה לראווג לסדר בבית הכנסת, לתלות, למשל, את הפרוכות לשכת, ולהזמין את חברי הועד לישיבות וכיוצא באלה. אך לא אהב מלאכה זו ומסרה לעתים תכופות לשמש הנוצרי שעצם חובתו היה לעשות את העבודות הגסות, למשל לנקות את בית הכנסת ואת בית-הספר. אבל נוצרי זה היה בקי ורגיל בכל דברי הקהילה. כך ידע למשל איזו פרוכת היה לן לתלות בכל שבת. ואל יהי דבר זה קל בעיניך, כי לכל שבת ושבת ולכל חג וחג היתה פרוכת מיוחדת לו לבדו, והציבור היה מקפיד על כך. עבודות כאלו היה מר פליישהויער מוסר לשמש הנכרי.

עם כל זה שהיה איש מוזר ולא היה להוט ביותר אחרי עבודה, היו מכבדים אותו בכל העיר, גם מחוץ לקהילה. כאשר חלה אחד הילדים שבקהילה, קיים מר פלייש-הויער מצות ביקור חולים והיה מנחם את ההורים: "אין דבר קשה, הילד יכריא. שוחט טוב מכין גם במחלות."

פעם נתקלתי בו בצאתי מעם חולה. מר פליישהויער עמד כפרוודור הכית והשתכל כמדרגות. שאלתיו: "מה יש, דוד פליישהויער?" (הוא היה מדבר עם כל צעירי הקהילה כלשון 'אתה' והצעירים קראו לו 'דוד'). ענה: "אינני רוצה אלא לבדוק אם אפשר יהיה להוציא את הארון דרך המדרגות." לשמחתי הכריא החולה ודאגתו של מר פליישהויער נחמלה. הוא היה מכין גם את ארונות המתים. לא היה נוח לו ללכת אל נגר ולהכין ארון מדי פעם בפעם, לכן קבע מידות-ארון בשלושה גדלים שונים ואת הגודל הדרוש בכל מקרה מרד באיש כשעודנו בחיים.

לפני חג הסוכות היה מר פליישהויער מוכר לולכים ואתרוגים. משהגיעו ארבעת המינים אל העיר הוכאו היפים שבהם אל חדר ועד הקהילה (Rollstüb), והרכנים הדיינים הפרנסים וכל נכבדי הקהל נכנסו לבחור להם. אבל עלי ועל יתר הצעירים היה ללכת לדירתו של מר פליישהויער. כשבאתי אמר לי: "היכנס לחדר ובחר לך בעצמך, כי יודע אני שאביך לא יהיה מרוצה אם אתן לך אני. תוכל להישאר בחדר שעה שלמה." אמר ונעל את הדלת מבחוץ. כעבור חמש דקות חזר ושאל: "האם בחרת כבר?" ומשעניתי בשלילה, פרץ אל תוך החדר, נתן לי מן הבא בידו, הוסיף לי עוד סמירת לחי וגרשני באמרו: "הרי זה לך וחמל!"

מר פליישהויער היה קרובו של אבי באיזו דרגה רחוקה של קירבה משפחתית, ועל

כן קרא לאבי בשם 'בנימין' סתם. כשרצה לצאת לחופש, נכנס למשרד אבי ואמר לאחד הפקידים: "אני רוצה לדבר אם כב' ראש הקהל", וכשענה הפקיד: "בבקשה להכנס", לא נכנס לחדרו אלא ניגש עד לדלת וקרא בעדה: "בנימין, אצא לחופשו!" כשבא בשנים קיבל קצבה. כששכב למות ואנשי חברא קדישא עמדו מסביב למיטה, נטל את כיפתו מעל קרקדו ושמה על ברכיו. הנוכחים חשבו ואולי אף אמרו שהוא נטול הכרה, אבל פתאום אמר: "אין רצוני אלא לרמות את מלאך המות. אם יחשוב שתפש אותי בראשי, הרי לא תפש אותי אלא בכרכי."

מלון הבטלנים

בית היה בהלברשטאט שקראו לו 'מלון הבטלנים' אף על פי שדייריו לא היו בטלנים כלל, אלא אזרחים ישרים שאכלו מיגיע כפיהם או מרכושם הקטן שבא להם בירושה. הם לא עבדו יותר מדי ובילו את ימיהם בשוכה ונחת.

ביניהם היו שני אחים רווקים — היה להם גם אח נשוי שלא דר ב'מלון הבטלנים' — וכולם היו קשורים זה לזה בעמותות אהבה. הבכור היה צבע, ולו מסרו בעלי הכתים את עבודות הצבעות שבבתיהם. לא היה 'גבור' במקצועו והיה שוכר פועלים נכרים לעשות את העבודה. וכל בוקר בשעה עשר בא לפקח על עבודתם כשהוא חבוש כובע אומנים, כובע בעל שוליים רחבים, נשען על מקלו וסיגריה בפיו.

אלי היה מתיחס כאב לבנו. פעם הראה לי חוזה שעשה אביו עם צבע נכרי, שילמדו את המקצוע. וכך היה כתוב בו: בני לא יעלה על סולם שגודלו יותר ממטר אחד ולא יצבע את החומה החיצונית של הבית (מפני הכבוד). פעם שאלתי אותו אם הוא מומחה באמת, והוא ענה: "בחור, אני מומחה בחכמה של הרכבת הצבעים, וזה הוא העיקר במקצועי."

הוא אהב הלצות וביחוד היה מתבדח עם הילדים. הוא יושב לו, למשל, בפתח ביתו ומעשן מקטרת ארוכה, ובא ילד ועובר לפניו, אומר לו: "אברמלה, מהר הביתה, איבך נעשה גנרל ועבר כרגע ברחובות העיר רכוב על סוס ולבוש בגדי פאר."

אחיו הצעיר היה נשוי. לפני נישואיה היתה אשתו מבשלת אצל דודי. פעם נפל ריב בינה ובין בעלה, רגז אחיו הבכור עליה, רץ לפני משרד הפירמה 'אהרון הירש את בנו' וצעק בקול רם: עוד פעם לא ארשה שאחד מאחי יתחתן עם מבשלת של משפחת הירש.

לפי הזמנת אבי צייר הבכור כסוכתנו גדר עם גפנים ואשכולות ענבים, והוא צייר

את מוטות הגדר בצורה ילדותית משלושה צדדים בלי פרספקטיבה. אבל מראה
הציור מצא חן רב בעיני אבי ולא הרשה לשנותו מפני שלא חפץ לכייש את
'האמן הידוע'.

האח השלישי היה סוחר ברהיטים משומשים שקנה מהאיכרים ומכרם בעירנו ובקרי
הסביבה וכן סחר בחמאה וסיגרות. הוא קנה חמאה כשרה מפרנקפורט ומכרה לנשי
ק"ק הלברשטאט הצדקניות. למרות עסקו זה אמר פעם לאמי: "דומני שהחמאה
של המחלבה העירונית שלנו אינה כשרה פחות מחמאת פרנקפורט, ועל ידי ההובלה
אין החמאה נעשית טריה יותר או זולה יותר." גם לעסקו בסיגרות עשה תעמולה
מוזרה. כאשר הייתי רופא בכרלין אמר לי: "אותה סיגרה אתה יכול לקנות בחנויות
של לויזר את זולף בכרלין והיא טריה וזולה יותר, ואתה תקבל גם הנחה של עשרה
אחו." למרות זאת קנו כל יהודי עירנו ממנו.

במלון הבמלנים נר גם אדם אחר שלפי המקובל עליו היה אופה, למרות שלא עבד
במאפיה מימיו. כל עסקו לא היה אלא להבכיר, מטעם הקהילה, את תנורי האופים
הנכריים שלא יאכלו העדה, חם וחלילה, מבישול נכרי. על כן היה לו להשכים
בכל בוקר, אלא מסופקני אם היה מדויק בזמנו.

על אף מידותיהם המזרות היו דיירי מלון הבמלנים מכובדים על בני הקהילה,
ונקתיים כהם מאמר חז"ל: מי שכרא יום ברא פרנסתו.

